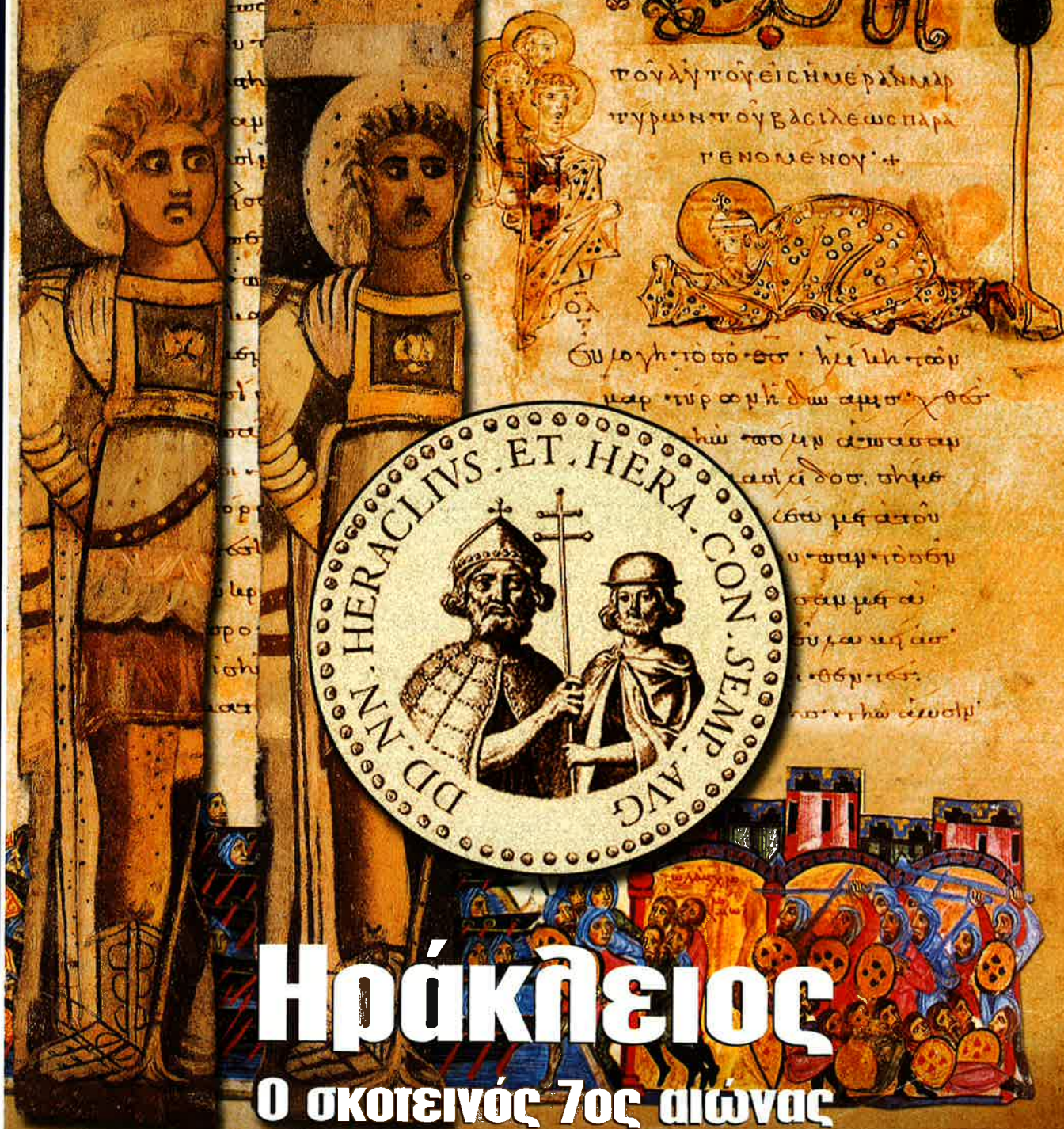

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Βυζαντινό νόμισμα
με τη μορφή του αυτοκράτορα Ηράκλειου (610-641 μ.Χ.)

Βυζάντιο: ο κρίσιμος 7ος αιώνας

ΣΤΑΘΜΟ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

αποτελεί η βασιλεία, κατά τον 7ο, επονομαζόμενο σκοτεινό, αιώνα, του Ηράκλειου (610-641 μ.Χ.). Ο Ηράκλειος, ο οποίος ανέτρεψε τον Φωκά και τον διαδέχθηκε στο θρόνο, έχοντας τη βοήθεια και υποστήριξη του πατριάρχη Σέργιου, ανέλαβε να διασώσει την Αυτοκρατορία από τις επεκτατικές βλέψεις των Περσών και να την εκσυγχρονίσει διοικητικά. Και στις δύο περιπτώσεις το έργο του στέφθηκε από επιτυχία, καθώς, όσον αφορά τον κατά Περσών πόλεμο, κατόρθωσε να φτιάσει μέχρι τα ανάκτορα του Χοσρόη και να αναγκάσει το γιο του, που εκθρόνισε τον πατέρα του, να υπογράψει επαχδή ειρήνη. Το ειδικό βάρος αυτής της επιτυχίας είχε αντανάκλαση τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, όπου προκάλεσε τον ενθουσιασμό των Βυζαντινών. Στη δεύτερη περίπτωση ο Ηράκλειος εισήγαγε νέα στρατιωτική και διοικητική οργάνωση με τα «θέματα», που ο ίδιος εφάρμοσε στη Μ. Ασία, οι δε διάδοχοί του τη γενίκευσαν. Είναι τέλος ο πρώτος που καθιέρωσε ως επίσημη γλώσσα την ελληνική και έκοψε νομίσματα με την ελληνική επιγραφή «Εν τούτῳ νίκα».

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Το χρονικό

ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟ ΔΟΓΜΑ

Η αρχή της
βυζαντινής
οικουμενικότητας
τον 7ο αιώνα

6

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ

Στις Συμπληγάδες
άρχουσας
τάξης και
στρατού

12

ΑΡΑΒΕΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜ

Η πτώση
της βυζαντινής
Ανατολής
και της Περσίας

18

Υπεύθυνος έκδοσης ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Σύνταξη ύλης
ΝΑΣΟΣ ΓΚΟΛΕΜΗΣ

Σύμβουλος έκδοσης
ΣΤΕΡΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ
ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ
PETER SOUSTAL

Δημιουργικό
ΝΙΚΟΣ ΚΕΧΑΠΑΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΕΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΟΦΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ
Παραγωγή
ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Συντονισμός - επιμέλεια ΝΙΚΟΣ ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ
Μόνιμοι συνεργάτες ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ
Ηλεκτρονική διεύθυνση istorika@enet.gr

Το παρόν περιοδικό παρέχεται δωρεάν
μαζί με την ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ.
Απαγορεύεται η ατομική πώλησή του.

Το ηυκαυγές της Ρωμανίας

Δεν είναι λίγες οι φορές που, από τις «Παρα-Σημειώσεις» αυτές, μας δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσουμε πως στην Ιστορία το άτομο παραμένει ένα «τέκνο της εποχής του»: ότι, δηλαδή, οι συνθήκες μιας συγκεκριμένης εποχής είναι εκείνες που σφραγίζουν την προσωπικότητα αλλά και την πολιτεία ενός ατόμου. Μια εμπειρία από την Ιστορία, που αποτυπώνεται στην απόφαση του σεξπικρού ήρωα (του σφετεριστή του θρόνου Edmund στη γ' σκηνή της 5ης πράξης του «Βασιλιά Λιρ»): «...know thou this, that men are as the time is...».

Η απόφαση ότι «οι συνθήκες της εποχής του είναι εκείνες που αποκλειστικά διαμορφώνουν το άτομο» εκφράζει ωστόσο ένα μέρος μόνο της πραγματικότητας και θα αποτελούσε ασφαλώς μια μοιρολατρική θεώρηση της Ιστορίας, αν υποβιβάζαμε το άτομο στο ρόλο του παθητικού υποκείμενου κάποιας υπερβατικής δύναμης, που μια ανάγκη αδήριτη την έχει τάξει να κατευθύνει τις πράξεις του. Την πληρέστερη ιστορική πραγματικότητα εκφράζει, αντίθετα, η ανθρωποκεντρική θεώρηση των δύο Νεο-Εγγελιανών στοχαστών: «*Η Ιστορία δεν πράττει τίποτε, δεν διαθέτει ανεξάντλητο πλούτο δυνάμεων, δεν μάχεται αγώνες! Αντίθετα, ο άνθρωπος, ο αληθινός, ο ζωντανός άνθρωπος, είναι εκείνος που ενεργεί τα πάντα, που διαθέτει, που μάχεται· δεν είναι διόλου η "Ιστορία" που χειρίζεται τον άνθρωπο ως ένα μέσον για να επιτύχει, ωσάν να ήταν κάποιο συγκεκριμένο άτομο, στους σκοπούς της. Η Ιστορία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η δραστηριότητα του ανθρώπου, ο οποίος επιδιώκει τους δικούς του στόχους*» (Karl Marx - Friedrich Engels - Werke, τ. 2. σ. 98, Βερολίνο 1972).

Η αμφίπλευρη αυτή σχέση του ατόμου με την Ιστορία αντικαιοπρίζεται με ευκρίνεια στο βίο και την πολιτεία του ατόμου, στο οποίο είναι αφιερωμένο το σημερινό τεύχος των «Ιστορικών». Ένα «τέκνο της εποχής του» είναι ασφαλώς ο χήρος Ηράκλειος, όταν επιζητεί την

ευλογία της εκκλησίας για να χαρεί τον έρωτά του με τη Μαρτίνα, την κόρη της αδελφής του. Μια σχέση αιμομιξίας με πλούσιους καρπούς, οι συνέπειες της οποίας δεν φαίνεται ωστόσο να βάρυναν στη συνείδησή του, διότι, κατά το πρότυπο του μεσαιωνικού καλόγηρου, είχε βαπτίσει το κρέας σε ψάρι...

Ένας «μεσαιωνικός» άνθρωπος αποδεικνύεται όμως ο Ηράκλειος και με τις φοβίες που τον κατατρύχουν στη δύση του βίου του: πιστεύοντας ακράδαντα στην προφητεία ότι του ήταν γραφτό να πεθάνει από το νερό, δεν θα τολμήσει στα στερνά του να περάσει τον Βόσπορο με πλοίο, αλλά θα διατάξει να σιδηρεί μια γέφυρα από πλοία για να διαπεραιωθεί, αγκομαχώντας από την υδρωπικία που τον βασάνιζε, στην απέναντι όχθη...

Η πολιτεία ωστόσο του ατόμου που επί τρεις δεκαετίες (610-641) κυβέρνησε την αυτοκρατορία επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά την ορθότητα του αξιώματος ότι ο άνθρωπος είναι εκείνος που κατευθύνει τον ρου της Ιστορίας. Ο Ηράκλειος είναι ο πρώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας που θα καθιερώσει την ελληνική ως επίσημη γλώσσα της Αυτοκρατορίας, αλλά και τον επίσημο τίτλο του «πιστού εν Χριστώ βασιλέως», με όλη τη δυναστική ιδεολογία που αυτός εκφράζει. Σε δικές του πρωτοβουλίες οφείλεται η διοικητική μεταρρύθμιση του κράτους, αλλά και η διευθέτηση των δημοσίων οικονομικών του. Οι επιτυχείς αγώνες του, τέλος, κατά των Περσών αλλά και η αποτροπή του κινδύνου από τους Αβάρους που απειλούν τη Βασιλεύουσα θα παραμείνουν, με τον Ακάθιστο Ύμνο, ανεξίτηλοι στη συλλογική μνήμη.

Με τον Ηράκλειο αρχίζει, κατά τη γνώμη μας, κατ' εξοχήν η Ιστορία του Βυζαντίου, της εξελληνισμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που μέχρι το τέλος της θα έχει να αντιμετωπίσει τις θανάσιμες απειλές από την Ανατολή αλλά και την προκατάληψη από τη γερμανογενή αλλοδοξη Δύση.

Μ

ε τον Ηράκλειο τελειώνει η ρωμαϊκή και εγκαινιάζεται η βυζαντινή περίοδος, καθώς η αυτοκρατορία συρρικνώνεται κυρίως στις ελληνόφωνες περιοχές.

Ο ίδιος ο αυτοκράτωρ αντικαθιστά τους ρωμαϊκούς τίτλους *imperator*, *caesar*, *augustus* με το «βασιλεύς» και η ελληνική καθιερώνεται ως επίσημη γλώσσα του κράτους.

Όταν ο προκάτοχος του Ηρακλείου Φωκάς, αποσύρει από τον Δούναβη το βυζαντινό στρατό, η σλαβική διείσδυση και η μόνιμη εγκατάστασή τους νότια του Δουνάβεως γίνεται σχεδόν ανεμπόδιστα.

Τα «κύματα» των Σλάβων και οι Αβαροι το 616 και το 618 πολιορκούν τη Θεσσαλονίκη, χωρίς να κατορθώσουν να την κυριεύσουν. Το 620 πολιορκούν την Πόλη. Τότε ακούγεται ίσως για πρώτη φορά το «*Τη Υπερμάχῳ...*».

Ο Ηράκλειος συνθηκολογεί με τους επιδρομείς «με δυσμενείς οικονομικούς όρους για την αυτοκρατορία» (Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Α', σ. 154).

Στη συνέχεια προετοιμάζει την εκστρατεία κατά των Περσών. Τους νικάει και στις 21 Μαρτίου 630 υψώνει στα Ιεροσόλυμα τον Τίμιο Σταυρό, που τον κρατούσαν ως λάφυρο οι Πέρσες.

Ο αυτοκράτορας τότε θα μπορούσε να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά στην Περσία. Δεν το πράττει. Αναγνωρίζει μόνο ως νόμιμο διάδοχο τον Χοσρόη Β', το γιο του Καβάδη Σιρόη, με αντάλλαγμα την αναγνώριση των περσοβυζαντινών συνόρων του 591. Έτσι ο περσικός στρατός αποχωρεί από Συρία, Παλαιστίνη και Αίγυπτο.

Εκείνη την περίοδο, όμως, κάνουν τη δυναμική τους εμφάνιση οι Αραβες. Με αρχηγό τον χαλίφη Ομάρ εισβάλλουν το 634 στα αυτοκρατορικά εδάφη που είχαν ανακτηθεί από τους Πέρσες. Στη μάχη του Ιερομύακα (Γιαρμούκ) στις 20 Αυγούστου 636 οι Αραβες κατατροπώνουν τα βυζαντινά στρατεύματα. «Η Αντιόχεια, καθώς και οι περισσότερες πόλεις της χώρας, παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση στους Αραβες. Το 638 ο χαλίφης Ομάρ καταλαμβάνει τα Ιεροσόλυμα και το 639/40 τη βυζαντινή Μεσοποταμία. Από δω εισέβαλαν οι Αραβες στην Αρμενία. Ταυτόχρονα άρχισε η κατάκτηση της Αιγύπτου» (G. Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α', σ. 178).

Κύρια επίπτωση από την αραβική κατάκτηση των Μεσοποταμίας, Συρίας και Παλαιστίνης υπήρξε η χειραφέτηση και η απομάκρυνση των μονοφυσιτών χριστιανών αυτών των περιοχών από τους διφυσίτες ορθοδόξους του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ο Ηράκλειος χαρακτηρίζεται από τους περισσότερους βιογράφους του ως μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα.

Πολλές ενέργειές του παραμένουν δυσερμηνευτες. Οι χρονογράφοι τον αποκαλούν «εμπειροπόλεμον και ευμήχανον», «αλλά σε ορισμένες περιστάσεις αποδείχτηκε άτολμος και διστακτικός στρατιωτικός ηγέτης» (Α. Σιράτος στην *Ιστορ. Ελλην. Εθνους*, τ. Ζ', σ. 227).

Τα πνευματικά του ενδιαφέροντα στρέφονταν κυρίως γύρω από την αστρολογία και τον αποκρυφισμό. Σε χειρόγραφες μελέτες του οι τίτλοι είναι αποκαλυπτικοί: «*Σύνταγμα Ηρακλείου του Βασιλέως εκ της αστρῶας κινήσεως*», «*Βροντολόγιον αποτελεσματικόν*», «*Δύο Κεφάλαια περί χρυσοποιίας*» κ.λπ.

Μετά το θάνατο της γυναίκας του, αυτός ο πιστός χριστιανός και «θεοσεφής άναξ» γίνεται... αιμομίκτης! Νυμφεύεται τη μόλις 16 ετών κόρη της αδελφής του Μαρίας, την ωραία Μαρτίνα, που τη στέφει αυτοκράτειρα στις αρχές του 614.

1

1. Ο δολοφονημένος το 602 αυτοκράτορας Μαυρίκιος σε νόμισμα της Νικομήδειας.

2

2. Αγαλματίδιο που ταυτίζεται με τον πληβειακής και βαρβαρικής καταγωγής αυτοκράτορα Φωκά, τον οποίο ανέτρεψε το 610 ο Ηράκλειος και εγκαινίασε την υπερτριακονταετή βασιλεία του

3

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ BYZANTIN

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
τακτικού καθηγητή του Πανεπιστημίου Louvain

Ο

7ος αιώνας αποτελεί πρόκληση για όλους τους βυζαντινολόγους. Είναι ο σκοτεινός αιώνας. Γι' αυτό, ήδη από το 19ο αι., έγινε αντικείμενο έντονης ερευνητικής δραστηριότητας. Από τη ρομαντική θεώρηση του Α. Περνίτσε (A. Pernice) (*L' imperatore Eraclio*, Φλωρεντία, 1905) και την ηρωική θεώρηση του Α. Σιράτου (*Το Βυζάντιον στον 7 αιώνα*, 6 τό-

μοι, Αθήνα, 1965-1977, αγγλική μετάφραση Αμστερνταμ, 1968-1980) ως τον πραγματισμό του Τζ. Φ. Χάλντον (J.F. Haldon) (*Byzantium in the Seventh Century*, δεύτερη έκδ., Κέμπριτζ, 1997) και του Ντ. Ολστερ (D. Olster) (*The Politics of Usurpation in the Seventh Century*, Αμστερνταμ, 1993), ο αιώνας αυτός δεν έπαψε να γονιμοποιεί την ιστορική σκέψη.

Η διάλυση της Περσικής Αυτοκρατορίας, η εμφάνιση του Ισλάμ, ο περιορισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια, η οριστική εγκατάσταση των Σλάβων και των Βουλγάρων νότια του Δούναβη, ο οριστικός αποχωρισμός των μονοφυσικών εκκλησιών από τον κορμό της ορθοδοξίας, το κλίμα αντιπαλότητας μεταξύ Ρώμης

3. Νόμισμα με τη μορφή
του Ηράκλειου και
του Κωνσταντίνου και η ίδια
παράσταση σε αναγεννησιακή
γκραβούρα (4)

ΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

και Νέας Ρώμης, είναι μερικά μόνο από τα γεγονότα του 7ου αι. των οποίων οι επιπτώσεις παραμένουν διαχρονικές. Όλοι οι ιστορικοί υπογραμμίζουν τη δραματικότητα που χαρακτηρίζει τον 7ο αι. Το 602 ο άγνωστος, βαρβαρικής καταγωγής, υπαξιωματικός **Φωκάς** ανατρέπει τον **Μαυρίκιο**, έναν από τους ικανότερους αυτοκράτορες που γνώρισε ο Βυζαντινός θρόνος. Ο Φωκάς είναι από τους λίγους ορθοδόξους αυτοκράτορες στον οποίο οι πηγές αποδίδουν την προσωνομία του «τυράννου». Η άστατη εσωτερική πολιτική προκάλεσε βαθιά ρήγματα στη συνοχή του κράτους, τα οποία εκμεταλλεύτηκε η Περσία για να προωθήσει τις στρατιωτικές της δυνάμεις εις βάρος των Βυζαντινών. Η κατάρρευση του μετώπου ήταν θέμα χρόνου. Ο Ηράκλειος, ανατρέποντας τον Φωκά

το 610, παρέλαβε την αυτοκρατορία στο χείλος της καταστροφής. Ο Ηράκλειος στηρίχθηκε ταυτόχρονα στην εκκλησία, στην αριστοκρατία και στο λαό. Από την εκκλησία ζήτησε θρησκευτική ειρήνη και οικονομική υποστήριξη. Χάρη στους εκκλησιαστικούς θησαυρούς που ο πατριάρχης **Σέργιος** έδωσε στη διάθεση του αυτοκράτορα, το βυζαντινό νόμισμα απέκτησε και πάλι την αξιοπιστία του, γεγονός που επέτρεψε τη στρατολόγηση μισθοφόρων. Από την αριστοκρατία ο αυτοκράτορας απαιτούσε υπακοή και οικονομικές θυσίες; οι μισθοί των υπαλλήλων περικόπηκαν κατά το ήμισυ και καταβάλλονταν με το νέο αργυρό εξάγραμμο. Από το λαό ο βασιλεύς ζήτησε υπομονή. Η βυζαντινοπερσική πάλη που ακολούθησε, οι στρατηγικοί ελλείψεις, οι συνεχείς μετα- ▶

5. Αναγεννησιακή νωπογραφία (1460) του **Pierro de la Francesca** σε εκκλησία του **Αρέτσο, που εκτιμάται ότι απεικονίζει τη μάχη μεταξύ Ηρακλείου και Χοσρόη**

τοπίσεις του μετώπου, οι αντιπερισπασμοί, οι συμμαχίες και η διπλωματική δραστηριότητα, οι προσπάθειες της προπαγάνδας για τη διάβρωση του αντιπάλου συνθέτουν μία από τις δραματικότερες σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας και καταρρίπτουν τη θεωρία των συμπτώσεων. Η κατάρρευση της Περσίας όμως δεν σήμανε την ειρήνη. Η εμφάνιση των Αράβων στην ιστορική σκηνή και η ανικανότητα των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων να τους αντιμετωπίσουν θα επιπρέψουν στο αραβικό χαλιφάτο να πάρει τη θέση της Περσικής Αυτοκρατορίας. Το πολιτισμικό, θρησκευτικό και εθνολογικό χάσμα ανάμεσα στην ορθόδοξη, εξελληνισμένη και ινδοευρωπαϊκή καθ' ημάς Ανατολή και στη μονοφυσική σημιτική Εγγύς Ανατολή θα παραμείνει αγεφύρωτο και θα αποτελέσει την ειδοποιό διαφορά μεταξύ των βυζαντινών πληθυσμών που θα ενταχθούν στο χαλιφάτο και αυτών που θα παραμείνουν οριστικά υπό το βυζαντινό στέμμα.

Η ίδια δραματικότητα διέπει τη βασιλεία του **Κωνσταντος Β'**. Χαρακτήρας βίαιος, αλλά αποφασιστικός, επικέντρωσε την προσοχή του στην ανάσχεση της αραβικής επιθετικότητας και στην αποκατάστα-

Στο σκοτεινό 7ο αιώνα διαλύεται η Περσική Αυτοκρατορία και εμφανίζονται απειλητικοί οι Αραβες και οι Βούλγαροι

ση της κρατικής εξουσίας στα Βαλκάνια, την οποία η λαιλαπα των σλαβικών εισβολών είχε καταστήσει σκιώδη. Εξάλλου, η Αυτοκρατορία χρειαζόταν βαθιές τομές για να ανταποκριθεί στις νέες συγκυρίες. Ο αυτοκράτορας αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις προς αυτή την κατεύθυνση. Εγκατέλειψε την πρωτεύουσα και εγκαταστάθηκε στη Σικελία, απ' όπου εξέδωσε μια σειρά μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων που θα μπορούσαν να συνοψιστούν στο σύνθημα: απομάκρυνση από το ρωμαϊκό θεσμικό παρελθόν και στροφή προς την εξελληνισμένη κρατική ιδεολογία της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Οι απόψεις του αυτές εξηγούν τη μυστηριώδη δολοφονία του από άτομα αρμενικής καταγωγής, μονοφυσικών τάσεων. Ο αυτοκράτορας είχε σαφή συνείδηση της βαρύτητας των θεσμικών και διαρθρωτικών αλλαγών που αναλάμβανε. Στο χάλκινο νόμισμα, με το οποίο επιχειρεί να απορροφήσει τις πληθωριστικές τάσεις της βυζαντινής οικονομίας, θα υιοθετηθεί την ελληνική επιγραφή **ΑΝΑΝΕΩΣΙΣ**, δηλώνοντας έτσι τη στροφή προς νέες πολιτισμικές βάσεις, αλλά και το περιεχόμενο της μεταρρυθμιστικής του προσπάθειας. Μια τέτοια αλλαγή δεν είναι δυνατό να απο-

τελεί σύλληψη μόνο ενός ανθρώπου. Οι καρποί της ανανεωτικής προσπάθειας θα φανούν επί του διαδόχου του, **Κωνσταντίνου Δ'**, με την τελική ανάσχεση των Αράβων, οι οποίοι προ των τειχών της Κωνσταντινούπολης γνώρισαν την πρώτη τους σημαντική ήττα. Η σύγκληση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και η ρύθμιση της νέας τάξης πραγμάτων, αυτή που ο χρονογράφος **Θεοφάνης** αποκαλεί «δεσποτική ειρήνη», αποτελούν την τελική φάση των διεργασιών που οδηγούν στη «βυζαντινή οικουμενικότητα».

Καία τη ρωμαϊκή περί αυτοκρατορίας ιδεολογία, οποιαδήποτε άλλη κρατική οντότητα ή εξουσία αποτελούσε προσωρινό σχήμα ως την υποταγή της στη Ρώμη. Δυναμικά η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε παγκόσμιο χαρακτήρα, ενώ το ιστορικό γίνεσθαι είχε προκαθορισμένο τελικό σκοπό την κοσμοκρατορία της Ρώμης. Μοιραία η ρωμαϊκή κρατική ιδεολογία ήταν στρατοκρατική και επιθετική. Όμως η ρωμαϊκή στρατιωτική μηχανή ακολούθησε την πωτική πορεία της Αυτοκρατορίας και δεν ήταν πλέον σε θέση να αναλάβει κατακτητικούς πολέμους. Η κρατική ιδεολογία υποχρεωτικά προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση πραγμάτων και, εγκαταλείποντας την ιδέα της δυναμικής παγκοσμιότητας, προσαρμόστηκε στην ιδέα της απαραβίαστης ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας. Η νέα αυτή ιδεολογία καλείται να διατηρήσει ανέπαφες τις εδαφικές κτήσεις της Ρώμης με τη στεγανοποίηση των συνόρων. Οι γερμανικές εισβολές έθεσαν σε σκληρή δοκιμασία τη νέα αυτή περί κράτους ρωμαϊκή αντίληψη, την οποία ακολούθησαν και οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες

βάλλει μια νέα πραγματικότητα που υποδεικνύει την αποδοχή μιας νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων, με πρωτοβουλία της Κωνσταντινούπολης.

Η εμφάνιση των Αράβων στην ιστορική σκηνή διαφοροποίησε βαθύτερα τα διεθνώς κρατούντα. Το χαλιφάτο αντιπροσωπεύει μια κρατική οντότητα του οποίου η θεσμική βάση είναι θρησκευτική. Με έμβλημα τον πανισλαμισμό, ανέλαβε έναν επιθετικό και επεκτατικό πόλεμο κατά των Περσών και των Βυζαντινών. Η διάλυση της Περσικής Αυτοκρατορίας άφησε διεθνώς ακάλυπτο το Βυζάντιο, το οποίο αρχικά ακολούθησε την κλασική πολιτική της άγνοιας του αντιπάλου αναμένοντας τη σταθεροποίηση της κατάστασης. Τελικά το χαλιφάτο αντικατέστησε την Περσική Αυτοκρατορία στις διεθνείς σχέσεις του Βυζαντίου. Η πρώτη απόπειρα διπλωματικής επαφής μεταξύ χαλιφάτου και Βυζαντίου μνημονεύεται από τις πηγές επί Κωνσταντίου Β' και **Μαυρία**, όταν ο κουβικουλάριος **Ανδρέας** στάλθηκε ως πρέσβης του αυτοκράτορα για να διαπραγματευθεί ένα είδος συνεργασίας των δύο κρατών για την καταστολή στάσης στη Μικρά Ασία. Μια τέτοια ενέργεια υποδεικνύει ότι η Κωνσταντινούπολη ανα-

μέχρι του Μαυρικίου. Για την επίσημη πολιτική της Κωνσταντινούπολης, τα όρια της Αυτοκρατορίας παρέμειναν αμετάβλητα. Η θεώρηση αυτή, παρά τον ουτοπικό χαρακτήρα της, ήταν οπωσδήποτε ρεαλιστικότερη της προηγούμενης, αφού αναγνώριζε την αυθυπαρξία άλλων κρατικών οντοτήτων, όπως π.χ. της Περσικής Αυτοκρατορίας, των οποίων η Κωνσταντινούπολη δεν έθετε ως σκοπό την καιάκτηση. Αντίθετα, η αυτοκρατορική πολιτική αρνούνταν οποιαδήποτε σκέψη αναγνώρισης των κρατικών μορφωμάτων τα οποία είχαν σχηματιστεί στα εδάφη της άλλοτε Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η αποτυχία της ιουστινιάνειας πολιτικής δεν επηρέασε την πολιτειακή θεωρία των διαδόχων του. Ο Μαυρίκιος π.χ. στη διαθήκη που συνέταξε, όταν είχε ασθενήσει και άφηνε την Αυτοκρατορία στους γιους του, διατυπώνει απόψεις που θυμίζουν έντονα την πολιτική της «αποκατάστασης» του **Ιουστινιανού**. Μετά την τελική νίκη επί των Περσών, ο Ηράκλειος θα μπορούσε να κατακτήσει την Περσία, γεγονός που όφειλε να πράξει σύμφωνα με την αρχαία ρωμαϊκή θεωρία περί παγκοσμιότητας της Αυτοκρατορίας. Ο Ηράκλειος όμως περιορίστηκε να ρυθμίσει το δυναστικό ζήτημα που προκάλεσε ο θάνατος του **Χοσρόη** και να επιστρέψει στα ίδια. Αλλά –γεγονός εντελώς νέο– με τη συνθήκη ειρήνης που ακολούθησε, ένα μέρος των εδαφών, που κατά το παρελθόν ήταν ρωμαϊκά, παραχωρήθηκαν στην νικημένη Περσική Αυτοκρατορία. Στη συνθήκη επί Ηρακλείου προ-

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία χρειαζόταν Βαθιές θεσμικές και διαρθρωτικές αλλαγές για να ανταποκριθεί στις νέες συγκυρίες

γνώρισε, τουλάχιστον σιωπηρά, τις αραβικές κατακτήσεις ανατολικά από την οροσειρά του Ταύρου στη Μικρά Ασία και ανατολικά της Τυνησίας στην Αφρική.

Η οριστική στροφή της βυζαντινής πολιτειακής θεωρίας συντελέστηκε επί Κωνσταντίνου Δ'. Επί βασιλείας του σημαντικού αυτού αυτοκράτορα συνέβησαν τέσσερα κοσμοϊστορικής σημασίας γεγονότα. Καί' αρχάς η συνθήκη ειρήνης του 678 μεταξύ Βυζαντίου και χαλιφάτου, μετά τη συντριβή της αραβικής δύναμης προ των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Οι όροι της συνθήκης για τους νικημένους Αραβες ήταν βαρύτατοι, αλλά δεν προέβλεπαν απόσυρση των αραβικών δυνάμεων από τα τέως βυζαντινά εδάφη της Εγγύς Ανατολής και της Αφρικής, δηλαδή η Αυτοκρατορία αναγνώρισε –μολονότι νικήτρια– τα νέα διεθνή εδαφικά σύνορα. Λίγο αργότερα, το 684, ο Κωνσταντίνος υποχρέωσε τους Αραβες να υπογράψουν νέα συνθήκη ειρήνης, με ακόμη βαρύτερους όρους. Με τη συνθήκη αυτή οι Αραβες υποχρεούνταν να εκκενώσουν ορισμένες περιοχές της ανατολικής Μικράς Ασίας, αλλά όχι το σύνολο των πρώην βυζαντινών εδαφών τα οποία είχαν

6. Ο αυτοκράτορας
Ηράκλειος ζητεί
από τον ηγεμόνα
της Ιερουσαλήμ να
επιστρέψει τον
ιερό Σταυρό.
Φανταστικός
πίνακας του
Antonio Pietro
Magatti.
7. Ψηφιδωτό που
ταυτίζεται με τον
Κωνσταντίνο
Πωγωνάτο

καταλάβει. Οι Βυζαντινοί όχι μόνον έχουν εγκαταλείψει τις περί παγκοσμιότητας και εδαφικής ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας αντιλήψεις των Ρωμαίων και των Βυζαντινών της πρώιμης εποχής, αλλά έχουν αποδεχθεί μια νέα πραγματικότητα. Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η σύγκληση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη το 680/681. Το Βυζάντιο έπαυσε να θεωρεί σκόπιμη την αντιπαράθεση με την ορθόδοξη Δύση, εμμένοντας σε ανατολικής εμπνεύσεως θεολογικά σχήματα, τα οποία άλλωστε δεν εκπροσωπούσαν τη βυζαντινή θεολογική διάνοηση.

Για τη νέα γεωπολιτική θεωρία των Βυζαντινών διαθέτουμε μόνο τη σιβυλλική φράση του Θεοφάνη ότι έγινε αποδεκτή από όλους η «δεσποτική ειρήνη». Δηλαδή, η ειρήνη που πρότεινε ο «δεσπότης», στην προκειμένη περίπτωση ο Κωνσταντίνος Δ', αφού αυτός υπήρξε ο αιτουργός της νέας διεθνούς κατάστασης. Σύμφωνα με τη νέα γεωπολιτική θεώρηση, ο κόσμος διακρίθηκε σε δύο σφαίρες: στο χριστιανικό κόσμο ή «οικουμένην», και στο μη χριστιανικό κόσμο. Η οροθέτηση της εξουσίας δεν εκφράζεται πλέον εδαφικά, αλλά ιδεολογικά. Οι χριστιανοί ηγεμόνες αναγνώρισαν στο πρόσωπο του Βυζαντινού αυτοκράτορα έναν ύπατο αρχηγό, εγγυητή της διεθνούς νομιμότητας. Ο αυτοκράτορας μεταβάλλεται σε «οικουμενικό» θρησκευτικό αρχηγό, ισότιμο του χαλίφη, ο οποίος ηγείται του Ισλάμ, άσχετα από την εθνολογική σύνθεση του χαλιφάιου. Πολιτική ιδεολογία και θρησκευτικές πεποιθήσεις συμπίπτουν εννοιολογικά. Η πολιτική ιδεολογία ενέχει σπέρματα θεοκρατικής θεώρησης της ιστορικής πορείας, στην οποία δίνεται μεταφυσικό περι-

Οι χριστιανοί ηγεμόνες αναγνώρισαν στο πρόσωπο του Βυζαντινού αυτοκράτορα έναν αρχηγό, εγγυητή της διεθνούς νομιμότητας

χόμενο και γραμμική διάσταση, όπως ακριβώς παρουσιάζεται μέσα στις σελίδες των χρονογράφων. Παράλληλα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενέχουν πολιτικές σκοπιμότητες. Ο αυτοκράτορας εξουσιοδοτείται από τους χριστιανούς ηγεμόνες να αντιμετωπίσει τους αλλόθρησκους –και ίσως και τους αιρετικούς– ως κοινούς εχθρούς όλων των χριστιανών. Η στροφή αυτή, που συντελείται στα μέσα του 7ου αι., θα έχει ανυπολόγιστες συνέπειες στο ιστορικό γίγνεσθαι και τις ενδοχριστιανικές σχέσεις, διότι εισάγει μια νέα διεθνή νομιμότητα που δεν εδράζεται στο δίκαιο, αλλά στη θρησκεία.

Λεπτομέρειες της νέας αυτής διεθνούς τάξης πραγμάτων δεν γνωρίζουμε. Προφανώς έγινε δεκτή από όλους τους χριστιανούς ηγεμόνες, οι οποίοι αναγνώρισαν στο πρόσωπο του Βυζαντινού αυτοκράτορα τον υπατο ρυθμιστή της διεθνούς έννομης τάξης. Οι Αραβες δεν εμπλέκονται στον ιδεολογικό αυτό επαναπροσδιορισμό της διεθνούς νομιμότητας. Γνωρίζουμε ότι οι χαλίφηδες κοινοποιούσαν στο Βυζαντινό αυτοκράτορα την ενθρόνισή τους, αλλά δεν εξαρτούσαν τη νομιμότητά τους από την Κωνσταντινούπολη.

Εξάλλου, ο Κωνσταντίνος Δ' δεν θέλησε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της διεθνούς θέσης των κρατών τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργηθούν στο μέλλον. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι η κατάσταση στη χριστιανική τέως Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε παγιωθεί και ότι καμιά αλλαγή δεν ήταν πλέον ανεκτή στο εσωτερικό της. Η ιστορική εξέλιξη απέδειξε πόσο λανθασμένη ήταν η αντίληψη αυτή. Ήδη επί Κωνσταντίνου Δ', ο Θεοφάνης με έκπληξη παρατηρεί ότι η εγκατάσταση των Βουλγάρων νότια του Δούναβη διατάραξε, κατά κάποιον τρόπο, τη νέα έννομη διεθνή τάξη.

Κυρίως όμως ο Κωνσταντίνος Δ' δεν είχε σαφή εικόνα της κατάστασης στη χριστιανική Ευρώπη. Πιστευε στην αναμφισβήτητη ηγετική θέση του αυτοκράτορα και είχε την ιδέα ότι η Δύση αποδεχόταν τον ηγετικό ρόλο της Κωνσταντινούπολης. Η αντίδραση των παπών στην προσπάθεια του **Ιουστινιανού Β'** να εφαρμόσει τις αποφάσεις της Πενθέκτης στη Δύση, δείχνουν ότι η ιδέα αυτή ήταν εσφαλμένη. Η μόνη γλώσσα επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας παρέμενε η ισχύς των όπλων. Αλλωστε, όπως τονίζουν οι πηγές, οι χριστιανοί ηγεμόνες της Δύσης δέχθηκαν να προσυπογράψουν τις συνθήκες της νέας διεθνούς έννομης τάξης εντυπωσιασμένοι από τις στρατιωτικές επιτυχίες των Βυζαντινών. Η νέα διεθνής τάξη δεν αλλοίωσε συνεπώς τους κατεστημένους τρόπους επιβολής της εξουσίας ούτε δημιούργησε κάποια κοινοπολιτεία, με την Κωνσταντινούπολη στο ρόλο του κέντρου λήψης αποφάσεων.

575

Γεννιέται ο Ηράκλειος, γιος του Βυζαντινού στρατηγού Ηράκλειου και της Επιφάνειας.

609

Με υπόδειξη του πατέρα του και ύστερα από παράκληση της Συγκλήτου κατευθύνεται στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να ανατρέψει τον τυραννικό αυτοκράτορα Φωκά.

610

Στέφεται αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Σέργιο (5 Οκτ.). Παντρεύεται τη Φαβία (Ευδοκία), κόρη ενός άρχοντα της Λιβύης.

611

Εκδιώκει τους Πέρσες από την Καισάρεια της Καππαδοκίας.

612

Μετά τη γέννα του γιου τους Κωνσταντίνου Γ', η Ευδοκία πεθαίνει και ο Ηράκλειος παντρεύεται την κόρη της αδελφής του Μαρτίνα.

614

Οι Πέρσες κυριεύουν τα Ιεροσόλυμα και μεταφέρουν τον Τίμιο Σταυρό στην Κτησιφώντα.

617

Οι Άβαροι απειλούν την Κωνσταντινούπολη. Ο Ηράκλειος, έντρομος, σκέπτεται να μεταφέρει την πρωτεύουσα στην Καρχηδόνα. Θα αλλάξει την απόφασή του ύστερα από την εμμονή του πατριάρχη Σέργιου.

619

Ο Ηράκλειος ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις συνάπτει ειρήνη με τους Αβάρους. Στο μεταξύ οι Πέρσες έχουν καταλάβει την Αίγυπτο, τη Λιβύη και την Παλαιστίνη.

622

Ο αυτοκράτορας τίθεται επικεφαλής του στρατού που εκστρατεύει εναντίον των Περσών. Αφήνει στη θέση του το δωδεκάχρονο γιο του Κωνσταντίνο Γ' με τη συμπάρσωση του πατριάρχη Σέργιου και του πατρίκιου Βώνου. Νικά τους Πέρσες στα αρμενικά όρη, αλλά η απειλή των Αβάρων τον αναγκάζει

να επιστρέψει εσπευσμένα στην πρωτεύουσα.

623

Επιχειρεί νέα εκστρατεία στην Αρμενία. Καταστρέφει σημαντικές πόλεις των Περσών.

625

Επιχειρήσεις στην Κιλικία. Διασχίζει τον ποταμό Ευφράτη.

626

Οι υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης με επικεφαλής τον πατριάρχη Σέργιο αποκρούουν τους Αβαροσλάβους στα τείχη της πρωτεύουσας.

627

Ο Ηράκλειος συνιρίβει το στρατό του Πέρση βασιλιά Χοσρόη στη Νινευή.

628

Οι Βυζαντινοί καταλαμβάνουν τη Δασταγέρδη, όπου τα χειμερινά ανάκτορα. Ο Σιρόης ανατρέπει τον πατέρα του και γίνεται ο νέος βασιλιάς των Περσών. Προχωρεί σε συνθήκη ειρήνης με τον Ηράκλειο.

629

Ο Ηράκλειος υιοθετεί τον τίτλο του βασιλιά έναντι του αυτοκράτορα, για πρώτη φορά στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

630-1

Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας συνοδεύει τον Τίμιο Σταυρό στα Ιεροσόλυμα στην επιστροφή του προς την Κωνσταντινούπολη.

636

Σημαντικές πόλεις της Συρίας επιστρέφουν στην εξουσία των Βυζαντινών. Ο Ηράκλειος υποφέρει από υδρωπικία, αναπτύσσει φοβίες και προλήψεις.

637

Αποτυγχάνει συνωμοσία εναντίον του Ηρακλείου, εμπνευσμένη από τον αδελφό του Θεόδωρο και με τη συμμετοχή μελών της οικογένειάς του.

638

Στέφει συναυτοκράτορα και τον άλλο γιο του Ηρακλεώνα.

641

Θάνατος του Ηρακλείου (11 Φεβ.)

Ο αυτοκράτορας μεταβάλλεται και σε θρησκευτικό ηγέτη. Μεταγενέστερος αναγεννησιακός πίνακας (15ος αιώνας) του Matteo di Michele Lambertini, που δείχνει τον Ηράκλειο να μεταφέρει το Σταυρό στην Ιερουσαλήμ (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

Τ

ΤΟΥ ΘΙΑΜΕΜΑΧΟΥ ΔΟΥΤΗ
Διευθυντή ερευνών στο Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

ο φθινόπωρο του 601 έφτασε στην Κωνσταντινούπολη μια αντιπροσωπεία καιώτερων αξιωματούχων της στρατιάς του Λούναβη: ζητούσε από τον αυτοκράτορα **Μαυρίκιο** (582-602) και τη σύγκλητο να επιτρέψουν στον για αρκετά χρόνια ιαλαπιωμένο και απλήρωτο στρατό να διαχειριστεί στις βάσεις του, πίσω από τον ποταμό, καθώς και να σιαλούν χρήματα για την εξαγορά των αιχμαλώτων από τους Αβάρους. Στο *σελένιον* της συγκλήτου που συνεδρίασε για το σκοπό αυτό, ο αυτοκράτορας όχι μόνο *ου κατεδέξατο* να ικανοποιήσει τα αιτήματα του στρατεύματος, αλλά *απέλυσεν απράκτους* και με μεγάλη περιφρόνηση τους αξιωματούχους του (Θεοφάνης, 280 de Boor).

Το Νοέμβριο, στη διάρκεια μιας νυκτερινής λιτανείας, ο λαός της πρωτεύουσας που πληττείται από λιμό (*σιτοδεία*) αρχίζει αυθόρμητα να πετάει πέτρες, έτσι ώστε η αυτοκρατορική ακολουθία μόλις αποφεύγει το θάνατο από λιθοβολισμό (Σιμοκάτης Η, 5, 1). *Ουδείς τολμά Ασλήσαι, αλλ' όλους εφίμωσεν*, λέει ένα λαϊκό τραγούδι της εποχής, καθώς ο Μαυρίκιος απαντάει με μαζικές συλλήψεις (Θεοφάνης, 283).

Στις 11 Ιανουαρίου του 602, πάλι στη διάρκεια μιας τελετής όπου πρωτοστατούν ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης **Κυριακός** (596-606) και η σύγκλητος, γίνεται γνωστό ότι η στρατιά του Λούναβη σιασιάζει. Ως το Νοέμβριο, η ανταρσία μεταβάλλεται σε εξέγερση και ο στρατός βαδίζει προς την Κωνσταντινούπολη. Τα πλήθη, που ξεχώνονται ανεξέλεγκτα στους δρόμους, *ύβρεσι τον αυτοκράτορα ντίμασαν* (Σιμοκάτης, Η, 9, 8) και πυρπολούν τα μέγαλα των συγκλητικών (Σιμοκάτης Η, 9, 5). Οι δήμοι, Πράσινοι και Βένετοι, πηγαίνουν να προϋπαντήσουν τους επαναστάτες στρατιώτες που πλησιάζουν στην Πόλη και η συναδέλφωση λαού και στρατού παίρνει πανηγυρικό χαρακτήρα στο προ-

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

1. Ανάγλυφη βιβλική παράσταση σε αργυρό δίσκο, φιλοτεχνημένη με βάση τα κοινωνικά και αισθητικά πρότυπα του 7ου αιώνα μ.Χ.
2. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος απέπεμψε την αντιπροσωπεία της στρατιάς του Δούναβη και λίγο αργότερα ανατράπηκε και εκτελέστηκε

3. Ο εκατόνταρχος Φωκάς, που στηριζόμενος στη δυσάρεσκεια της στρατιάς του Δούναβη αναρριχήθηκε στο θρόνο της Αυτοκρατορίας.
4. Ο εγγονός του Ηράκλειου, Κώνστας Β', σε νόμισμα της βασιλείας του

3

άστιο Εβδομον (Θεοφάνης, 289). Οι πηγές που περιγράφουν τα γεγονότα της εποχής, ο **Θεοφύλακτος Σιμοκάτιης** και ο **Θεοφάνης**, δεν βρίσκουν πιο κατάλληλα λόγια για την περίπτωση από την πασιγνώστη φράση τους *κρατεί της ευδαιμονίας η συμφορά* (Σιμοκάτιης Η, 10, 5, Θεοφάνης, 289) αποκαλώντας *ευδαιμονία* τη φρικιαστική κατάσταση λιμού και χρεών που επικρατούσε επί Μαυρικού. Η *συμφορά* που θρηνούν και οι δύο πηγές μας (ο Θεοφάνης αντιλείπει από τον Σιμοκάτιη) αναφέρεται σε αυτούς που έπληξε καίρια αυτή η πληθειακή στρατιωτική επανάσταση του 602: ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος συλλαμβάνεται μαζί με τους γιους του στη Χαλκηδόνα και εκτελούνται όλοι με συνοπτικές διαδικασίες. Μια άλλη πηγή (Πασχάλιο χρονικό, 696 CSHB) αναφέρει στο έτος 605 πολλές εκτελέσεις ανώτατων αξιωματούχων και, λίγο αργότερα, η Χρονογραφία του Θεοφάνη (σ. 297) μνημονεύει νέες μαζικές εκτελέσεις αριστοκρατών. Είναι φανερό ότι βασιλεύει επαναστατική τρομοκρατία, που οι πηγές της εποχής θα αποκαλέσουν, με τα μεσαιωνικά μέτρα και σταθμά, *τυραννίδα* (=κατάλυση της έννομης τάξης με τα όπλα) και *τύραννο* τον εκατόνταρχο **Φωκά**, το μόνο ως τότε πληβείο που αναγορεύθηκε αυτοκράτορας αυτό το έτος 602,

Ο αυτοκρατορικός δεσμός δοκιμάζεται ανάμεσα στην άρχουσα τάξη που παρακμάζει και στο στρατό που είναι ανερχόμενη δύναμη

4

στην αυγή του 7ου αιώνα.

Καταφέροντας στην άρχουσα τάξη της εποχής, τη συγκλητική αριστοκρατία, το χτύπημα που δεν είχε κατορθώσει εβδομήντα χρόνια νωρίτερα η περίφημη Στάση του Νικά («Ε»-Ιστορικά, αρ. 41), η πληθειακή στρατιωτική επανάσταση του 602 εγκαινιάζει έναν αιώνα, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου θα είναι η νεοτεριστική δράση του επαρχιακού σιραιού, σε αντίθεση με τον προηγούμενο 6ο αιώνα, οπότε τον τόνο έδιναν ακόμη οι αρχαίοι τύπου λαϊκές εξεγέρσεις στις μεγάλες πόλεις, με αποκορύφωμα τη Στάση του Νικά. Στις συνθήκες ιδιαίτερα αργής αποσύνθεσης της Αρχαιότητας, που στο Βυζάντιο έπαιρναν κυρίως τη μορφή της παρακμής και πώσης των αρχαίων πόλεων, η συγκλητική αριστοκρατία –μια άρχουσα τάξη επίσης αρχαίας προέλευσης– μπορεί να ήταν ικανή να καταπνίξει μια λαϊκή εξέγερση στη μόνη πόλη της Αυτοκρατορίας που δεν μαράζωνε επειδή ήταν πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, με κανέναν τρόπο όμως δεν μπορούσε, εβδομήντα χρόνια αργότερα, να προβάλει αποτελεσματική αντίσταση στις εξεγερμένες αγροτικές μάζες που αποτελούν ένα σιραιό καθαρά επαρχιακό, που δεν στηρίζεται από τις παρακμάζουσες αρχαίες πόλεις. Ετσι πνίγηκε στο αίμα η Στάση του Νικά το 532 και έτσι επικράτησε η στρατιωτική, πληθειακή επανάσταση το 602.

Ο Βυζαντινός 7ος αιώνας, που ανατέλλει με αι-

5. Χρυσό ενώτιο, από τη συλλογή του Μουσείου Κανελλοπούλου (από τον τόμο: Εθνική Πινακοθήκη, Θησαυροί της Ορθοδοξίας, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μουσείο Κανελλοπούλου, Αθήνα 1994, αρ. 146)

5

ματηρό τρόπο, είναι η εποχή του αγώνα ανάμεσα στην αρχαίον τύπου άρχουσα τάξη, τη συγκλητική αριστοκρατία, που δεν θέλει να πεθάνει, και στον ένοπλο λαό, που προέρχεται στη συντριπτική του πλειονότητα από την επαρχία. Στην άγρια αυτή και μακρόχρονη αντιπαράθεση αυτών των δύο κοινωνικών ομάδων, είναι φυσικό το ότι εκείνο που κλυδωνίζεται και δοκιμάζεται περισσότερο είναι το αντικείμενο της εξουσίας, δηλαδή ο αυτοκρατορικός θεσμός. Από την πλευρά αυτή δεν είναι καθόλου περίεργο το ότι η δυναστεία του **Ηράκλειου** (610-641), που εγκαθιδρύθηκε μετά την πτώση της πληνειακής στρατιωτικής επανάστασης του 602, συνετρίβη, τελικά, ανάμεσα στην πάλιν επαρχιακού στρατού και συγκλητικής αριστοκρατίας, που αποτελούν αντίστοιχα την ανερχόμενη και την απερχόμενη κοινωνική ομάδα της εποχής.

Αρχικά, η επικράτηση του Ηράκλειου επικεφαλής του σκόλου απέναντι στους πληνβείους επαναστάτες, το φθινόπωρο του 610, δεν είναι τίποτε άλλο παρά παλιννόρθωση της συγκλητικής αριστοκρατίας στην εξουσία. Σύγκλητος και Ηράκλειος βρίσκονται αρχικά σε στενή ομοφωνία μεταξύ τους (Νικηφόρος, 6 de Boor) και ο Ηράκλειος διεξάγει ανακρίσεις στο στρατεύμα για να ανακαλύψει οπαδούς του Φωκά

(Σιμοκάτης Η, 12, 12, Θεοφάνης, 290 και 300). Η νέα όμως σύμπλευση αυτοκράτορα και στρατού επί Ηράκλειου ύστερα από αιώνες (οι αυτοκράτορες έχουν να ισοπεδισθούν επικεφαλής του στρατού από την εποχή του **Μ. Θεοδοσίου** το 395) δίνει την ευκαιρία στον αυτοκρατορικό θεσμό να γνωρίσει τα αιτήματα της εποχής που εκφράζει ο στρατός της επαρχίας, ενώ η συγκλητική αριστοκρατία θέλει να ελέγχει το στρατό μέσω ενός δικού της αυτοκράτορα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, και οι σχέσεις της με τον Ηράκλειο ψυχραίνονται στο μέτρο που ο Ηράκλειος αναδεικνύεται σε ηγέτη νικητή: έτσι, τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, ο στρατός εμφανίζει κάμψη, καθώς πνέζεται και από τη σύγκλητο, αλλά και από τη νικηφόρα αραβική προέλαση στην Ανατολή.

Σε ολόκληρη τη διάρκεια της βασιλείας του εγγονού και διαδόχου του Ηράκλειου **Κώνσταντος Β'** (642-668), ο στρατός δεν εξεγείρεται: *και τον λαόν (=στρατόν) εις την εαυτού εύνοιαν μετήνεγκεν*, λέει η Χρονογραφία του Θεοφάνη (σ. 343) για το δυναμικό αυτό αυτοκράτορα, που όμως έχει να αντιμετωπίσει συνεχείς ανυπακοές αξιωματούχων (Θεοφάνης, 348 και 351) και εξεγέρσεις ευγενών πατρικίων (Θεοφάνης, 343 και 348). Οδηγώντας ►

Ο διαδοχικές παλιννορθώσεις της αρχαιοπρεπούς συγκλητικής άρχουσας τάξης απλά επιβράδυναν τον αναπόφευκτο θάνατό της

6

7

6. Ο γιος του Κωνσταντος Β' και διάδοχός του, Κωνσταντίνος Δ', ανέτρεψε τις επιλογές του πατέρα του και επέστρεψε στην πολιτική του Ηράκλειου.
7. Μεταξωτό κεντητό έμβλημα (7ος-8ος αιώνας μ.Χ.) από την Αίγυπτο (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα)

προσωπικά μάλιστα τον κύριο όγκο του επαρχιακού στρατού στη Δύση το 663, ο Κώνστας Β' δείχνει να αντιλαμβάνεται πολύ καλά πού βρίσκονται τα στηρίγματα της συγκλητικής αριστοκρατίας.

Ο αυτοκρατορικός θεσμός πραγματοποιεί ακόμη μια θεαματική στροφή στην πολιτική και κοινωνική του συμπεριφορά στα χρόνια του γιου και διαδόχου του Κωνσταντίνος, **Κωνσταντίνου Δ'.** Όπως και ο αρχηγέτης της δυναστείας Ηράκλειος αρχικά, έτσι και ο Κωνσταντίνος Δ' σε ολόκληρη τη διάρκεια της βασιλείας του (668-685) διαπνέεται από μια βαθύτατη δυσπιστία προς το στράτευμα: το 669, αντιπρόσωποι του θέματος των Ανατολικών έρχονται στην Κωνσταντινούπολη, όπως οι κατώτεροι αξιωματικοί το 601, και επιθυμούν *Βουλεύσασθαι μετά της συγκλήτου και ποιήσαι το θέλημα αυτών.* Αυτοκράτορας και αξιωματούχοι παρασύρουν τους ανυποψίαστους Ανατολικούς σε οργανωμένη ενέδρα... *ευθέως δε ο βασιλεύς τούτους εφούρκισεν...* (Θεοφάνης, 352). Το 680, ο αυτοκράτορας εγκαταλείπει αιφνιδίως το θεματικό στρατό της ε-

παρχίας στην τύχη του απέναντι στους Βουλγάρους που μόλις έχουν εισβάλει από τον Δούναβη (Νικηφόρος, 35, Θεοφάνης, 359) και φεύγει στην Κωνσταντινούπολη για να προεδρεύσει στη Στ' Οικουμενική Σύνοδο σε συμφωνία με τη Δύση που αντισσώταν στον Κώνσταντα Β'.

Η επιστροφή του αυτοκρατορικού θεσμού στη φιλοστρατιωτική κοινωνική πρακτική του Κωνσταντίνος Β' συμπληρώνεται με την ιραγικότερη ίσως μορφή της Ηρακλειανής δυναστείας, τον **Ιουστινιανό Β'.** Και στις δύο περιόδους της ταραγμένης βασιλείας του (685-695 και 705-711) οι πηγές διαμαρτύρονται ασταμάτητα για την αγριότητα που έδειξε προς τους αριστοκράτες, παρ' όλη την πανθομολογούμενη επιθυμία του για ευσεβή βασιλεία και καλές σχέσεις προς την ορθόδοξη Δύση και αυτό το γεγονός θα μπορούσε να τον κάνει να μοιάζει με τον πατέρα του Κωνσταντίνο Δ', αν φυσικά δεν είχε επιλέξει το αντίθετο κοινωνικό στρατόπεδο.

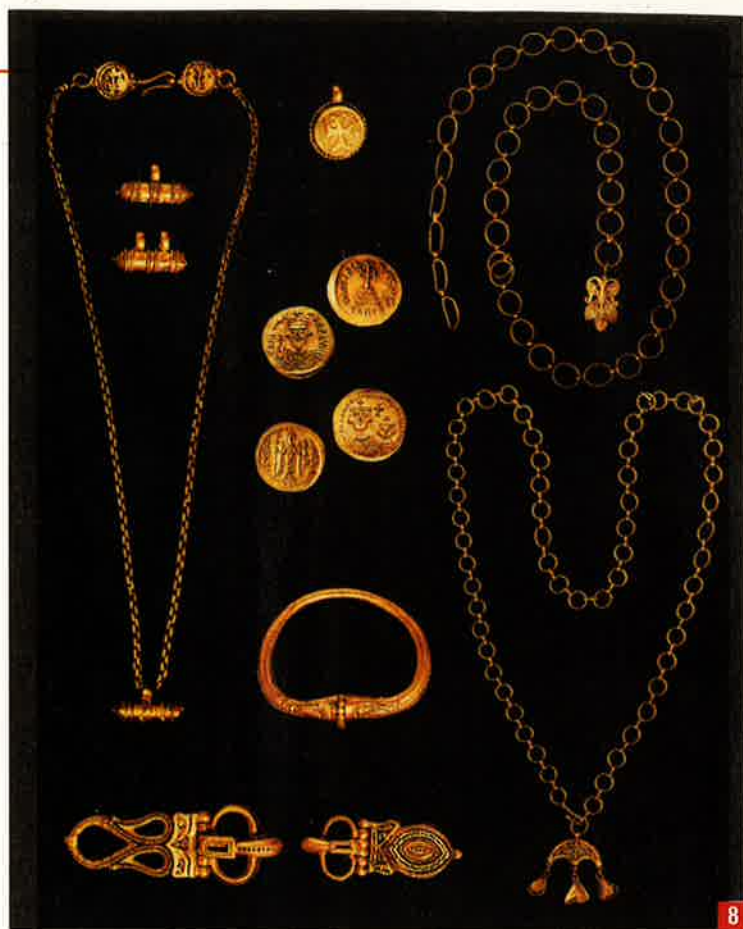
Σε απόσταση σχεδόν μιας γενιάς ο ένας από τον άλλο, οι αυτοκράτορες της Ηρακλειανής δυναστείας Ηράκλειος, Κώνστας Β', Κωνσταντίνος Δ' και Ιουστινιανός Β' δείχνουν σαν ο καθένας τους να ανέβηκε στο θρόνο για να αποκηρύξει και να αντιστρέψει την πολιτική του προκατόχου του. Αυτό που αρχικά μόνο για τον Ηράκλειο και ολοκληρωτικά

Όλοι οι αυτοκράτορες της Ηρακλειανής δυναστείας ανεβαίνοντας στο θρόνο αποκήρυτταν την πολιτική τού προκατόχου τους

για τον Κωνσταντίνο Δ' πρέπει να αποτελούσε το νόημα της εξουσίας, η στήριξη από την παραδοσιακή άρχουσα τάξη, τη συγκλητική αριστοκρατία, έμοιαζε να προξενεί αποστροφή στον Κώνσταντα Β' και στον Ιουστινιανό Β' που είχαν τις μεγάλες στιγμές τους *μετά σιραιού και γεωργικού λαού*, όπως λέει ο Θεοφάνης (σ. 377). Ηράκλειος και Κωνσταντίνος Δ' φαίνεται ότι είχαν για το στράτευμα μια δυσπιστία ανάμικτη με εκδικητικότητα, που το στράτευμα τους ανταπέδιδε στο ακέραιο, ενώ Κωνστας Β' και Ιουστινιανός Β' έπεσαν θύματα συνωμοσιών, επικεφαλής των οποίων πρέπει να ήταν αριστοκράτες, το 668, το 695 και το 711 αντίστοιχα. Ετσι, λοιπόν, στη διάρκεια ολόκληρου του 7ου αιώνα, ο αυτοκρατορικός θεσμός δοκιμάζεται ανάμεσα στην παραδοσιακή άρχουσα τάξη που παρακμάζει και στο στρατό που αναμφίβολα είναι η ανερχόμενη δύναμη στην κοινωνία. Στη διαρκή αντιμετώπιση αυτών των δύο κοινωνικών ομάδων, αυτός ο μόνος πραγματικά ρυθμιστικός θεσμός του βυζαντινού πολιτεύματος ταλαντεύεται και δεν είναι ικανός να ακολουθήσει ενιαία τακτική και επειδή οι μεσαιωνικές πηγές της εποχής δεν διέπονται από επιστημονική ιστορική αντίληψη, φαίνεται σαν όλα να οφείλονται σε προσωπικές επιλογές των αυτοκρατόρων.

Η κοινωνική επιλογή των αυτοκρατόρων της Ηρακλειανής δυναστείας συμπληρώνεται από τη θρησκευτική, ιδεολογική τους επιλογή.

Όταν ανατρέπει τον πληβείο Φωκά και τη στρατιωτική επανάσταση που τον στηρίζει, ο αριστοκράτης Ηράκλειος δεν συμπλέει μόνο με τη συγκλητική του τάξη (είναι πατριόσιος), αλλά και με την ορθόδοξη Δύση. Από τη στιγμή που προσεγγίζει το σιραιό της επαρχίας, αρχίζει να θεωρείται από την επίσημη Εκκλησία *μονοθελήτης* αιρετικός (μία θέληση σε δύο φύσεις του Ιησού), εκδίδει μάλιστα, μαζί με τον πατριάρχη **Σέργιο**, την *Εκθεση*, ένα συμφιλιωτικό κείμενο το 638 που προξενεί την οργή της ορθόδοξης Δύσης. Την ίδια γενική γραμμή ακολουθεί και ο φιλοστρατιωτικός αυτοκράτορας Κώνστας Β' που εκδίδει μάλιστα το 648 τον *Τύπο*, ένα αντίστοιχο με την Εκθεση μονοθελητικό κείμενο. Ο Κώνστας θα δολοφονηθεί στη Δύση και η μνήμη του θα καταδικαστεί από την Εκκλησία. Ο εκθρόνος του στρατεύματος Κωνσταντίνος Δ', σε πλήρη αρμονία και συμφωνία με την ορθόδοξη Δύση, θα καταδικάσει στη Στ' Οικουμενική Σύνοδο (680) όλους τους μονοθελήτες. Για να μην έρθει σε ανοιχτή ρήξη με τις αποφάσεις μιας Οικουμενικής Συνόδου, ο φιλοστρατιωτικός Ιουστινιανός Β' θα υποστηρίξει την Ορθοδοξία, αλλά θα κηρύξει αβυσσικό πόλεμο όχι μόνο στη συγκλητική αριστοκρατία, αλλά και σε όλα τα αρχαιοπρεπή και ειδωλολατρίζοντα ήθη, έθιμα και επιβιώσεις που απο-

8. Θησαυρός του σ' μισού του 7ου αιώνα που βρέθηκε στη Μυτιλήνη

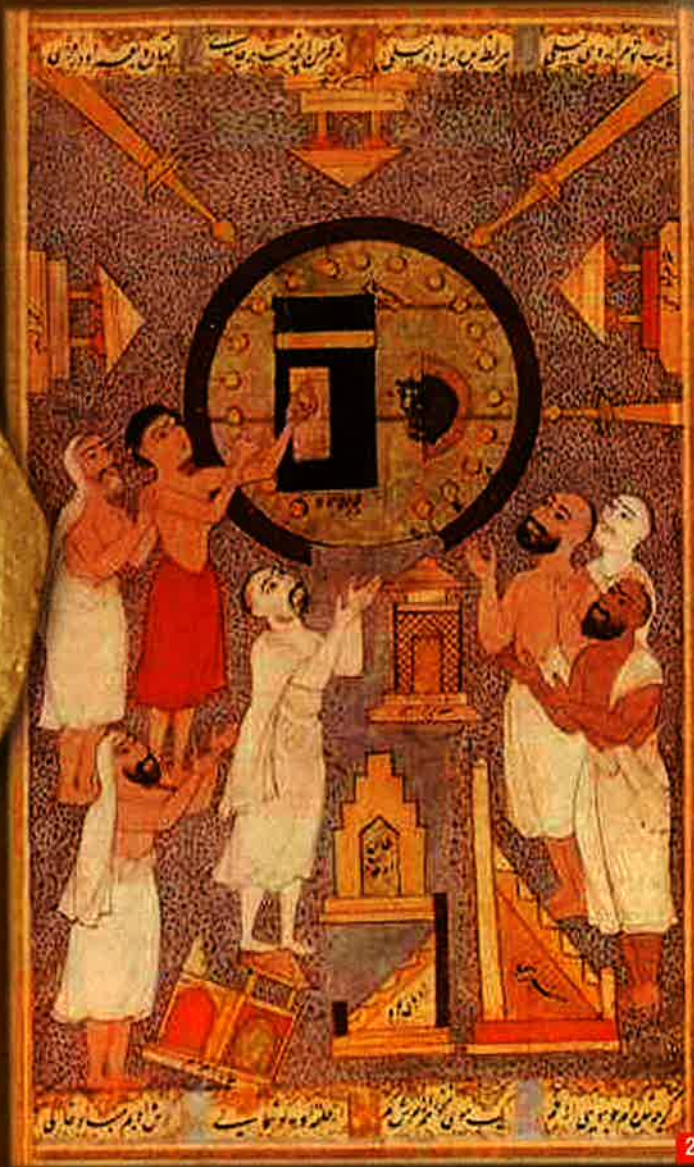
τελούσαν τα θεμέλια επιβίωσης της συγκλητικής αριστοκρατίας τον 7ο αιώνα συγκαλώντας την *Πενθέκτιν* (εν Τρούλλω) *Οικουμενική σύνοδο* (691/692). Είναι σαφές ότι τον 7ο αιώνα η κυριαρχία της αρχαιοπρεπούς συγκλητικής άρχουσας τάξης ταυτίζεται με την επικράτηση της Ορθοδοξίας και τη συνεννόηση με τη Δύση, ενώ, αντίθετα, η πρόοδος του στρατιωτικού παράγοντα, που εκπροσωπεί μέσα στη βυζαντινή κοινωνία τη μεγάλη μάζα του αγροτοποιημένου πληθυσμού, συνδέεται κάθε φορά με καινοφανείς θρησκευτικές-ιδεολογικές απόπειρες. Αυτές οι τελευταίες, αν τον 7ο αιώνα συνοψίζονται στη λέξη μονοθελητισμός, τον 8ο θα πάρουν πολύ ευρύτερη έκταση υπό το γενικό τίτλο *Εικονομαχία*. Σε ό,τι αφορά την επιβίωση της αρχαιοπρεπούς συγκλητικής άρχουσας τάξης, οι διαδοχικές της παλινорθώσεις τον 7ο αιώνα δεν θα κατορθώσουν παρά να επιβραδύνουν ακόμη περισσότερο τον αναπόφευκτο θάνατό της που θα επέλθει οριστικά στις αρχές του 8ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- P.A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975.
 T. K. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «Σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985.
 J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, London 1990.

1

2

Η ΠΤΩΣΗ

ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΝΑΤ

Του ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΑΒΒΙΑΗ
αναπληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Λίγο μετά το 622, όταν ο προφήτης του Ισλάμ **Μωάμεθ** κατέφυγε από τη Μέκκα στη Μεδίνα, είχε στείλει αγγελιαφόρους σε διάφορους ηγεμόνες παροτρυνοντάς τους να ασπαστούν τη νέα πίστη, καθώς παραδίδουν οι μουσουλμανικές πηγές. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονταν ο **Ηράκλειος**, ο οποίος

φέρθηκε ευγενικά στον Αραβία απεσταλμένο **Ντιχία**, συνάπτοντας μάλιστα μαζί του εμπορική συμφωνία, καθώς και ο Σασσανιδής ηγεμόνας **Χοσρόης Β'**, που απέρριψε υπερβολικά τις προτάσεις του Μωάμεθ. Η σίαση του Ηράκλειου, κατά την ισλαμική παράδοση, έσωσε το Βυζάντιο από την καταστροφή που υπέστησαν οι Πέρσες λίγες δεκαετίες αργότερα.

Στα τέλη της 3ης δεκαετίας του 7ου αιώνα τα νοτιοανατολικά σύνορα του Βυζαντίου είχαν αδυνατίσει πολύ, αφού η παλαιά κατάσταση με τους συνοριακούς πελαγικούς στρατούς των Βυζαντινών (μνοφουσιτών Γασσανιδών) και των Περσών (νεοστριανών Λαχμιδών) είχε πλέον πάψει να υφίσταται.

1. Νόμισμα με τη μορφή του Ηράκλειου. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας δέχτηκε με ευγένεια τον απεσταλμένο του Μωάμεθ.
2. Ο μεγάλος χαλίφης Αμπού Μπακρ υπέταξε τους Πέρσες και άνοιξε το δρόμο για την κατάκτηση της Παλαιστίνης.
3. Επίθεση Περσών κατά της Κωνσταντινούπολης.
Μικρογραφία από το σλαβονικό χειρόγραφο του Κωνσταντίνου Μανασή (Αποστολική Βιβλιοθήκη, Βατικανό)

ΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΣΙΑΣ

Με τον εξισλαμισμό μάλιστα των Γασσανιδών και την υποταγή των Λαχμιδών από τον πρώτο «παιριαρχικό» χαλίφη **Αμπού Μπακρ** (632-634), άνοιξε ο δρόμος για την κατάκτηση της Παλαιστίνης.

Ενώ ακόμη ζούσε ο Μωάμεθ (και πριν μάλιστα εισέλθει θριαμβευτικά στη Μέκκα, το 630) έγινε η πρώτη γνωστή βυζαντινοαραβική σύγκρουση, το 629, στην περιοχή των Μοθών (αλ-Μουτα) της Υπεριορδανίας. Η αραβική δύναμη νικήθηκε, αλλά το Βυζάντιο, θεωρώντας το γεγονός απλό συνοριακό επεισόδιο, δεν είχε ακόμη τότε αντιληφθεί τη σημασία και τη ραγδαία άνοδο που επρόκειτο να έχει το Ισλάμ για την ιστορία της Μέσης και της Εγγύς Ανατολής.

Οι συστηματικές μουσουλμανικές επιδρομές κατά των νοτιοανατολικών επαρχιών της Αυτοκρατορίας ξεκίνησαν από την 4η δεκαετία του 7ου αιώνα, οπότε εγκαινιάζεται ένας μακροχρόνιος αγώνας που έμελλε να διαρκέσει περίπου τέσσερις αιώνες, έως λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα, όταν το παρακμασμένο πια αραβικό χαλιφάτο παραγκωνίστηκε από τη νέα μεγάλη μουσουλμανική δύναμη, τους Σελτζούκους Τούρκους.

Την περίοδο 634-636 η εισβολή στη Συρία από τρεις θρυλικούς και ικανότατους Αραβες στρατηλάτες (**Αμπ. Αμπού Ουμπάιντα** και **Χαλίφτ**) του δεύτερου «παιριαρχικού» χαλίφη **Ουμάρ Α'** (634-644) κατέληξε στην κατάληψη των φρουρίων των Εμε-

4. Πτολεμαϊκός χάρτης της Αλεξάνδρειας. Η πυρπόληση της ονομαστής Βιβλιοθήκης της αμφισβητείται σήμερα αν συνδέεται με την αραβική κατάκτηση

σας, Βέροιας/Χαλεπιού, Βόστρας και Δαμασκού, ενώ τα βυζαντινά στρατεύματα γνώρισαν την πρώτη τους ήττα μεταξύ Γάζας και Ιερουσαλήμ. Πραγματική συντριβή έμελλε να υποστούν οι Βυζαντινοί τον Αύγουστο του 636 στην Παλαιστίνη, στις όχθες του παραπόταμου του Ιορδάνη, Ιερομόνακα (Γιαρμούκ), νότια της λίμνης Τιβεριάδας. Μια αμμοθύελλα στα πρόσωπα των Βυζαντινών και η εγκατάλειψή τους από τους Αρμένιους μισθοφόρους τους είχαν αποτέλεσμα τη μεγάλη ήττα και το θάνατο του «σακελλάριου» **Θεόδωρου** στο πεδίο της μάχης. Ο θριαμβευτής του Γιαρμούκ, **Χαλίντ** («μάχαιρα Θεού» κατά τον Θεοφάνη τον Ομολογητή), κατέλαβε στη συνέχεια την Αντιόχεια και την υπόλοιπη Συρία, καθώς και τη «Φοινίκη».

5. Ο Πέρσης βασιλιάς Χοσρόης Β΄

Το 637-638 πολιορκήθηκε και παραδόθηκε στους Αραβες η Ιερουσαλήμ ύστερα από συνθηκολόγηση του πατριάρχη **Σωφρονίου**, ο οποίος ήθελε να αποφύγει να έχει η ιερή πόλη την τύχη του 614 με τους Σασσανίδες. Σε αντάλλαγμα ο κατακτητής χαλίφης Ουμάρ Α΄ παραχώρησε προνομιακό ορισμό (τον πρώτο μουσουλμάνου ηγέτη προς κατακτημένο λαό φόρου υποτελή του Ισλάμ), με προνόμια για το χριστιανικό κλήρο, καθώς και με ελευθερία θρησκείας και λατρείας για τους χριστιανούς της πόλης, με την υποχρέωση εκ μέρους τους καταβολής φόρου κεφαλικού (τζίζια) και κτηματικού (χαράτσι) για την προσωπική τους ασφάλεια. Ο Θεοφάνης σώζει τη χαρακτηριστική αφήγηση της ευλα-

βικής προσκύνησης στο Ναό του Σολομώντα εκ μέρους του εισελθόντα στην Ιερουσαλήμ χαλίφη, απλά ντυμένου με κουρέλια από καμηλόδερμα.

Στο μεταξύ, άλλα ιμήματα των μουσουλμανικών στρατών είχαν αρχίσει την εξουδετέρωση της σασσανιδικής αυτοκρατορίας. Το 637/638 είχε ήδη καμφθεί η κύρια αντίσταση των Περσών στην πολυερκή μάχη της Καντεσίγια, 30 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Κούφας επί του Ευφράτη.

Εδώ οι δυνάμεις του Χαλίντ κατατρόπωσαν τους Πέρσες, ενώ ο Σασσανίδης στρατηγός **Ρουστέμ** έπεσε στη μάχη. Πράγματι, οι τελευταίοι υπέρμαχοι του ζωροαστρισμού, της πυρολατρίας και του αρχαίου ιρανικού πολιτισμού υποτάχθηκαν οριστικά στην ισλαμική δύναμη το 651/52, οπότε εγκαινιάζεται η ισλαμική περίοδος της περσικής ιστορίας.

Ο θρίαμβος του Γιαρμούκ και οι κατακτήσεις που επακολούθησαν σε Συρία και Παλαιστίνη έδωσαν την ευκαιρία στους κατακτητές να επεκτείνουν με ακατάσχετη πλέον ορμή τη δράση τους. Το 639/640 εισέβαλαν και κατέλαβαν πολλά βυζαντινά εδάφη στη Μεσοποταμία, στην Αρμενία (πίωση Τιβίου ή Ντιβί) και στην Παλαιστίνη (πίωση Καισάρειας), ενώ άρχισαν να προετοιμάζουν επίθεση κατά της Αιγύπτου, της σημαντικότερης βυζαντινής επαρχίας και σιοβολώνα της Αυτοκρατορίας, εκμεταλλευόμενοι την παθητική στάση των εκεί μονοφυσιτών («κοπιών»), που δεν αντέδρασαν στη μουσουλμανική εισβολή –όπως εξάλλου και οι Σύροι μο-

Το Βυζάντιο δεν είχε αντιληφθεί τη σημασία και τη ραγδαία άνοδο που επρόκειτο να έχει το Ισλάμ στη Μέση και Εγγύς Ανατολή

νοφουσίτες («Ιακωβίτες»). Ετσι, οι εισβολείς νίκησαν τις βυζαντινές δυνάμεις στην Ηλιούπολη (κοινά στο μεταγενέστερο Κάιρο) και μέσα σε μια διετία είχαν ολοκληρώσει την πρώτη φάση κατάκτησης της πλούσιας αυτής περιοχής (639-641/42).

Παράλληλα, οι καυκασιανές χώρες (Αρμενία, Ιβηρία/Γεωργία, Λαζική, Τζανική, Αβασγία) έμελλε να γίνουν στα επόμενα χρόνια θέατρα συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ ως τα τέλη του 7ου αιώνα, οπότε οι Βυζαντινοί επικράτησαν προσωρινά.

Στις αρχές της 5ης δεκαετίας του 7ου αιώνα οι Άραβες είχαν κατορθώσει να πραγματοποιήσουν μια αστραπιαία προέλαση προς διάφορες κατευθύνσεις. Εξαντλημένο αφ' ενός από τους πολύχρονους περσικούς αγώνες και αφ' ετέρου από τα προβλήματα που προξενούσαν οι Αβαροσλάβοι στα Βαλκάνια, το Βυζάντιο δεν μπόρεσε να ανυθράσει αποτελεσματικά κατά του ισλαμικού κινδύνου. Ο Ηράκλειος, απογοιτευμένος από την ήττα του Γιαρμούκ και την απώλεια της Συροπαλαιστίνης, ουσιαστικά παραιτήθηκε από περαιτέρω αγώνες στο μεσανατολικό μέτωπο και είδε μέσα σε λίγα χρόνια, ως το θάνατό του το 641, να χάνονται όλες οι κατακτήσεις του από τους Σασανίδες. Υπό την πίεση των εξελίξεων η χήρα του Ηράκλειου, **Μαρτίνα**, εξουσιοδότησε τον πατριάρχη Αλεξανδρείας **Κύριο** να διαπραγματευτεί την ειρ-

νική παράδοση της Αιγύπτου, γεγονός που πραγματοποιήθηκε μετά την ανατροπή της Μαρτίνας, στα τέλη του 641, και ολοκληρώθηκε με την εκκένωση της Αλεξανδρείας από τα βυζαντινά στρατεύματα το Σεπτέμβριο του 642 και την παράδοση της εξουσίας στον **Αμπ-Αμβρο**. Ο τελευταίος σύντομα επεξέτεινε την αραβική κυριαρχία κατά μήκος των αιγυπτιακών και λιβυκών ακτών, μέχρι το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας στην Τυνησία, ενώ το 646 επανακατέλαβε την Αλεξανδρεία, την οποία είχε προσωρινά ανακαταλάβει ο Βυζαντινός ναύαρχος **Μανουήλ** (645-646), εκμεταλλευόμενος τη λιγότερη απουσία του Άραβα στρατηλάτη από την Αίγυπτο, λόγω εσωτερικών υποθέσεων του Χαλιφάτου [ήδη το 644 μετά τη δολοφονία του Ουμάρ Α' νέος χαλίφης είχε γίνει ο **Ουθμάν** (644-656)]. Ο διάδοχος πατριάρχης του Κύρου, **Βενιαμίν**, υποτάχθηκε στους κατακτητές εξασφαλίζοντας ανανέωση των παλαιότερων προνομίων (638) του Σωφρονίου, ενώ η πλουσιότερη επαρχία του Βυζαντίου είχε πλέον χαθεί οριστικά, δημιουργώντας μεγάλη οικονομική κρίση στην Αυτοκρατορία. Από τις εύφορες κοιλάδες του Νείλου οι Άραβες θα συνεχίσουν από τα μέσα της 5ης δεκαετίας του 7ου αιώνα την ενσωμάτωση των υπόλοιπων βορειοαφρικανικών περιοχών. Με τη δεύτερη οριστική αραβική κατάληψη της βυζαντινής Αιγύπτου (645/646) συνδέεται και η αναφερόμενη σε μεταγενέστερες μουσουλμανικές πηγές πυρπόληση της ονομαστής Βιβλιοθήκης της Αλε-

6. Ερείπια της αρχαίας αρμενικής πόλης Ντβίν ή Τιβίου που κατέλαβαν οι Άραβες τον 7ο αιώνα μ.Χ.
7. Νόμισμα (625-626 μ.Χ.) από τη Νικομήδεια που φέρει τη μορφή του Ηράκλειου και της συζύγου του Μαρτίνας, η οποία διαπραγματεύτηκε την παράδοση της Αιγύπτου στους Άραβες

Η Αίγυπτος, η πλουσιότερη επαρχία του Βυζαντίου, χάθηκε οριστικά, δημιουργώντας μεγάλη οικονομική κρίση στην Αυτοκρατορία

8. Φανταστική παράσταση του Κολοσσού της Ρόδου, ο οποίος, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, αφού κατεστράφη από σεισμό μεταφέρθηκε από τους Αραβες στην Ανατολή για να πουληθεί σαν μέταλλο.

9. Χρυσό δηνάριο του Ομαΐδη χαλίφη Αμπνταλμαλίκ.

10. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' που ανανέωσε το 685 μ.Χ. τη βυζαντινοαραβική συνθήκη

ξάνδρειας –γεγονός όμως που αμφισβητείται από τη νεότερη έρευνα, κατά την οποία οι προεκτεθείσες αναφορές σχετίζονται με την καταστροφή των ειδωλολατρικών βιβλίων των πυρολατρών Περσών την εποχή της υποταγής του σασσανιδικού βασιλείου στο Ισλάμ, εποχή σύγχρονη με τα προαναφερόμενα γεγονότα στην Αίγυπτο.

Παρά τις μεγάλες της απώλειες από το Ισλάμ περίπου μέσα σε μια δεκαετία (636-646), η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αν και έχασε εδαφικά με την πτώση της ελληνιστικής Ανατολής, εντούτοις κέρδισε ως προς την πολιτική, εθνολογική και θρησκευτική της ομοιογένεια, αφού περιορίστηκε σε εδάφη όπου ο Ελληνισμός παρέμεινε ισχυρός και ακμαίος. Πράγματι, οι αραβικές κατακτήσεις απάλλαξαν σε σύντομο χρονικό διάστημα το Βυζάντιο από ένα μόνιμο «πονοκέφαλο» εδαφών όπου είχαν ακμάσει διάφορες θρησκευτικές αιρέσεις, καθώς και ποικίλες χωριστικές τάσεις προς την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης.

Κατά την αμέσως επόμενη περίοδο (περ. 647-680) ως κύριος αντίπαλος του Βυζαντίου προβάλλει ο κυβερνήτης της Δαμασκού **Μωαβίας Α'**, δημιουργός του πρώτου σημαντικού αραβικού πολεμικού στόλου που επιτυχώς αμφισβήτησε τα πρωτεία της βυζαντινής ναυτικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο («Ε»-Ιστορικά, τ. 93, σσ. 26-31). Ενώ ο συνεργάτης του κυβερνήτης της Αιγύπτου **Αμπντάλα** εισέβαλε στην Τυνησία νικώντας το Βυζαντινό έξαρχο Καρχηδόνα **Γρηγόριο** (647), ο Μωαβίας κατασκεύασε αξιόμαχο στόλο από την πλούσια ξυλεία του Λιβάνου, επανδρώνοντάς τον με χριστιανικά πληρώματα από τα συριακά και αιγυπτιακά παράλια και πραγματοποιώντας σειρά επιτυχημένων επιδρομών στην Κύπρο (πτώση πρωτεύουσας Σαλαμίνας/Κων-

Οι αραβικές κατακτήσεις απάλλαξαν μέσα σε λίγα χρόνια το Βυζάντιο από εδάφη όπου είχαν ακμάσει θρησκευτικές αιρέσεις

σταντίας 649), στο εμπορικό νησί των συριακών ακτών Αραβο (650), στα Δωδεκάνησα (Ρόδο και Κω) και στην Κρήτη (653-654), φανερώνοντας με την πορεία των επιχειρήσεών του ότι βασικός στόχος του ήταν η βυζαντινή πρωτεύουσα. Με την επιδρομή της Ρόδου συνδέεται η παράδοση (στον Θεοφάνη) περί μεταφοράς από τους Αραβες πάνω σε 900 καμήλες των πεσμένων (από σεισμό του 3ου αιώνα π.Χ.) κομματιών του ορειχάλκινου αγάλματος του Κολοσσού-θεού Ηλιου στην Ανατολή, όπου πουλήθηκε ως μέταλλο. Λίγο αργότερα έγινε η πρώτη μεγάλη θαλάσσια σύγκρουση Βυζαντίου-Αράβων,

9

έξω από τα νοτιοδυτικά μικρασιατικά παράλια στο ακρωτήρι Φοίνικας, το 655, όπου οι ναυτικά άσημοι ως τότε μουσουλμάνοι επέφεραν συντριπτικό πλήγμα κατά του στόλου του αυτοκράτορα **Κώνσταντος Β' Πογωνάτου**, ο οποίος μόλις γλίτωσε το θάνατο στην πολυθρύλητη «μάχη των ιστών» (αραβικά: «νιχαι ας-σασουάρι»).

Μετά την επικράτησή του στον αγώνα κατά του τέταρτου «πατριαρχικού» χαλίφη **Αλή** (656-661), κατά τον οποίο είχε γίνει και κύριος της Αιγύπτου (657), ο Μωαβίας Α' με έδρα του νέου Χαλιφάτου τη Δαμασκό έθεσε σε εφαρμογή το παλαιότερο σχέδιό του για κατάκτηση του Βυζαντίου. Οι επιδρομές των στρατών του στη Μικρά Ασία συνεχίστηκαν εντατικά, φτάνοντας μερικές φορές απέναντι από την Κωνσταντινούπολη, στη Χαλκηδόνα. Η μουσουλμανική ναυτική θέση ενισχύθηκε με

10

την κατάληψη της Χίου και της χερσονήσου της Κυζίκου. Αποκορύφωμα των εξελίξεων αυτών αποτέλεσε η τετράχρονη πολιορκία της Βυζαντινής πρωτεύουσας, μεταξύ 673/74 και 677/78, την οποία ο αυτοκράτορας **Κωνσταντίνος Δ΄** αντιμετώπισε επιτυχώς με τη χρήση του «υγρού πυρός», εύφλεκτου εκτοξευόμενου μίγματος που κατέκαυσε μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού στόλου και που αποδίδεται ως εφεύρεση του Ελληνοσύρου αρχιτέκτονα και μηχανικού **Καλλίνικου**, αν και νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι και οι μουσουλμάνοι (που αναφέρονταν σ' αυτό ως «ναφι»/νάφθα) γνώριζαν τη χρήση της ύλης αυτής. Μια σφοδρή θαλασσοταραχή αποτελείωσε τα υπολείμματα του στόλου του Μωαβία στο δρόμο επιστροφής στη Συρία, ενώ ο αραβικός στρατός διασκορπίστηκε. Έτσι ο πολέμαρχος χαλίφης αναγκάστηκε να συμφωνήσει στην υπογραφή τριαντάχρονης συνθήκης (Αύγ. 678), με καταβολή μάλιστα φόρου υποτελείας στο Βυζάντιο.

Νεότεροι ερευνητές θεωρούν τη Βυζαντινή αυτή νίκη σταθμό για τη σωτηρία της Ευρώπης από την απειλή του Ισλάμ, ισάξιας σημασίας με τη νέα απόκρουση εμπρός από τα τείχη της Πόλης το 717-718, τη νίκη των Φράγκων στο Πουατιέ το 732 κατά των Αράβων που είχαν εισβάλει στη Δύση από την Ιβηρική χερσόνησο και τη νίκη των Βυζαντινών στο Ακροϊνό της Μικράς Ασίας το 740.

Η απειλή του Μωαβία για το Βυζάντιο εξέλιπε με το θάνατό του (680), ενώ οι τελευταίες δεκαετίες του 7ου αιώνα χαρακτηρίζονται από διπλωματικές ενέργειες. Το 685 ο διάδοχος του Κωνσταντίνου Δ' **Ιουστινιανός Β΄** ανανέωσε τη βυζαντινοαραβική συνθήκη (του 678) με τον Ομαϊάδη χαλίφη **Αμπνιλμαλίκ**, επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό να ασχοληθεί απερίσπαστος με τις βαλκανικές του επαρχίες. Οι όροι της συνθήκης του 685, ευνοϊκοί για το Βυζάντιο, αύξησαν την παροχή φόρου υποτελείας εκ μέρους του χαλίφη, ενώ συμφωνήθηκε επίσης ο διαμοιρασμός των ετήσιων εσόδων από τις καυκασιανές χώρες (Αρμενία-Ιβηρία/Γεωργία) και την Κύπρο. Μια μεγάλη έκταση σε σχήμα ημισελήνου από τον Καύκασο ως την Κύπρο καθορίστηκε ως ενδιάμεση (ουδέτερη) ζώνη, ενώ τέλος συμφωνήθηκε και η αποστρατιωτικοποίηση της Μεγαλονήσου που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως περιοχή «συγκυριαρχίας» (condominium) και που διατηρήθηκε από το 688 ως τη Βυζαντινή ανακατάληψη της Κύπρου επί **Νικηφόρου Β΄ Φωκά**, το 965. Πάντως, η συμφωνία αυτή παραβιάστηκε προσωρινά το 691-692 λόγω της μεταφοράς από τον Ιουστινιανό Β΄ κυπριακών πληθυσμών στη Μικρά Ασία (στη χερσόνησο της Κυζίκου, που είχε ερημωθεί από τον Μωαβία).

Στο κλείσιμο του κρίσιμου 7ου αιώνα το σημαντι-

Στα τέλη του 7ου αιώνα η μουσουλμανική προέλαση συνεχιζόταν με σκοπό την είσοδο στη δυτική Ευρώπη μέσω της Ιβηρικής

κότερο γεγονός των βυζαντινοαραβικών σχέσεων είναι η μουσουλμανική κατάκτηση του Εξαρχάτου της Καρχηδόνας, το 697-698, στα χρόνια των αυτοκρατόρων **Λεόντιου** και **Τιβέριου Β΄-Αψίμαρου**, που είχε αποτέλεσμα την εξάλειψη της τελευταίας εστίας βυζαντινής αντίστασης στη βόρεια Αφρική. Και ενώ η μουσουλμανική προέλαση συνεχιζόταν με σκοπό την είσοδο στη δυτική Ευρώπη μέσω της Ιβηρικής, ο 8ος αιώνας ξεκινούσε με αντίξοες συνθήκες στο ανατολικό μέτωπο της Αυτοκρατορίας, που μεταξύ 705 και 717 είχε χάσει πολλά από τα μικρασιατικά της προγεφυρώματα.

11

11. Ο Αψίμαρος, που μετονομάστηκε σε Τιβέριο Β΄ όταν ανέβηκε στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης

Ηράκλειος (575-641)

Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (610-641), γεννημένος στην Καππαδοκία. Ήταν γιος του εξάρχου της Αφρικής Ηράκλειου. Το 610 ήταν επικεφαλής του στόλου της Αφρικής, που καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη για να ανατρέψει τον τύραννο αυτοκράτορα Φωκά. Ο Ηράκλειος παρέλαβε μια Αυτοκρατορία στο χείλος της καταστροφής. Οι Πέρσες, με συνεχείς επιθέσεις, απειλούσαν την ίδια την ύπαρξη της Αυτοκρατορίας. Από Βορρά οι Σλάβοι και οι Αβαροι λεηλατούσαν τη Βαλκανική και απαιτούσαν μεγάλα χρηματικά ποσά για να σταματήσουν τις επιδρομές τους, την ώρα που το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο ήταν άδειο. Ο Ηράκλειος αναλώθηκε σε μακροχρόνιο αγώνα εναντίον των Περσών και του Χοσρόη. Στον ποταμό Ζοβ δόθηκε μία από τις κρίσιμότερες μάχες, που έληξε με τη νίκη των Βυζαντινών. Το 627 υπογράφηκε η συνθήκη, σύμφωνα με την οποία οι Πέρσες έδωσαν πίσω τον Τίμιο Σταυρό, τις χώρες που είχαν καταλάβει και τους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει. Ο Ηράκλειος έγινε δεκτός στην Κωνσταντινούπολη με έναν πρωτοφανή θρίαμβο και το 630 είχε την ικανοποίηση να ανυψώσει ο ίδιος στα Ιεροσόλυμα τον Τίμιο Σταυρό. Αναμφισβήτητα η περίοδος του Ηρακλείου είναι από τις κρίσιμότερες στη Βυζαντινή ιστορία, καθώς η Αυτοκρατορία διασφαλίζει τη χριστιανική της ταυτότητα και σταδιακά ολοκληρώνει τον εξελληνισμό της.

Γεώργιος Πισίδης

Κληρικός και ποιητής του 7ου αιώνα, ο γνωστότερος της εποχής του Ηράκλειου. Καταγόταν από την Αντιόχεια της Πισιδίας. Ήταν διάκονος και κατόπιν σκευοφύλαξ και αρχιερέτης στην εκκλησία της Αγ. Σοφίας, προστατευόμενος του πατριάρχη Σεργίου. Συνόδευσε τον αυτοκράτορα Ηράκλειο στην πρώτη του εκστρατεία εναντίον των Περσών (622-623) και ύμνησε τα κατορθώματά του με ιαμβικούς στίχους, σε τρία επικά ποιήματα. Στην Λήδη του «Ηρακλειάς» επανέρχεται στη μνημόνευση των ενδοξών κατορθωμάτων του αυτοκράτορα και ιδιαίτερα στην ύψωση του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα. Από τα σημαντικότερα ποιήματα του Πισίδη είναι το «Εξαήμερον ή κοσμομυρία», σε 1.694 ιαμβικούς στίχους κι αυτό. Ο Πισίδης εξυμνεί εδώ την ομορφιά του κόσμου και τον Πάνασοφο Δημιουργό του. Το έργο γνώρισε μεγάλη επιτυχία και μεταφράστηκε στα σλαβικά και τα αρμενικά. Εγγραψε και άλλα πολλά ποιήματα, τροπάρια και στιχηρά, αλλά η απόδοση σ' αυτόν του Ακάθιστου Ύμνου δεν φαίνεται πιθανή. Ο Πισίδης θεωρήθηκε από τον Ψελλό ισάξιος του Ευριπίδη, ενώ ο μεγάλος Γερμανός βυζαντινολόγος Κρουμπάχερ τον εκτιμούσε ως τον καλύτερο κοσμικό ποιητή του Βυζαντίου. Είναι άψοχος τεχνικά, αλλά το συναίσθημα της φωνής του δεν είναι σε καμία περίπτωση αντάξιο των αρχαίων ποιητών ούτε και πλησιάζει τους ωραιότερους θρησκευτικούς ύμνους, που εγγράφησαν από Βυζαντινούς μελωδούς.

Χοσρόης Β΄ (-628)

Βασιλιάς της Περσίας, ο επονομαζόμενος Νικηφόρος (Παρβίζ), ο οποίος ενίσχυσε τη δύναμη του περσικού κράτους και το όραμα μιας οικουμενικής περσικής κυριαρχίας. Ο Χοσρόης ανήλθε στο θρόνο το 590, συμμάχησε αρχικά με τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο, αλλά μετά τη δολοφονία του πολέμησε εναντίον του νέου Βυζαντινού αυτοκράτορα Φωκά (602) κατακτώντας την Αρμενία (608), την Ιερουσαλήμ (614), όπου αφαίρεσε τον Τίμιο Σταυρό, και την Αίγυπτο (616), φθάνοντας μέχρι την Καρθαγένη της βόρειας Αφρικής. Η ίδια η υπόσταση του Βυζαντίου απειλήθηκε, αλλά η άνοδος στο θρόνο του Ηρακλείου αποδείχθηκε σωτήρια, καθώς ο νέος αυτοκράτορας ήταν ικανότατος στρατηγός και πολιτικός. Η Αυτοκρατορία αναδιοργανώθηκε, ενώ και οι εσωτερικές έριδες έπαψαν. Επέτα από μακροχρόνιο πολεμικό αγώνα ο Ηράκλειος του αφαίρεσε όλες τις κτήσεις (627). Ο Χοσρόης ανατράπηκε και εκτελέστηκε μαζί με το διάδοχό του, το δευτερότοκο γιο του Μαρδάν, και ο Σιρόης, ο πρωτότοκος γιος του, δέχτηκε να υπογράψει τη συνθήκη ειρήνης. Μετά την ήττα του Χοσρόη το περσικό κράτος οδηγείται σε οριστική παρακμή.

Σέργιος Α΄ (-638)

Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης (610-638), συριακής καταγωγής. Υπήρξε πολύ σημαντικός ιεράρχης, άνθρωπος μεγάλης μορφώσεως και πίστεως. Εισηγήθηκε την αίρεση του μονοθελητισμού, με στόχο την υποστήριξη της ενωτικής προσπάθειας του Ηρακλείου, ο οποίος επεδίωκε να βρει μια συμβιβαστική λύση στη διαμάχη μονοφυσιτών και Χαλκηδονίων, που κινδύνευε να διαλύσει την Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με την ιδέα του Σέργιου ο Χριστός είχε μεν δύο φύσεις, θεία και ανθρώπινη (γεγονός που δέονταν οι Χαλκηδόνιοι), αλλά μία ενέργεια (αποδεκτή θέση για τους μονοφυσίτες). Ο Σέργιος παρότρυνε τον Ηράκλειο να αναπτύξει ενωτικές πρωτοβουλίες κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του εναντίον των Περσών, όμως οι προσπάθειες του Ηρακλείου βρήκαν μεγάλη αντίσταση, εκτός από την Αλεξάνδρεια, όπου υπήρξε η συμφωνία του πατριάρχη Κύρου. Ο Σέργιος συμπαραστάθηκε αποφασιστικά στον αυτοκράτορα Ηράκλειο. Παραχώρησε τους εκκλησιαστικούς θησαυρούς για την πραγματοποίηση της εκστρατείας κατά των Περσών και ήταν αυτός που, από τον Ηρακλείο, ηγήθηκε στην επιτυχή άμυνα της Βασιλεύουσας εναντίον της πολιορκίας των Αβάρων το καλοκαίρι του 626. Σύμφωνα με μια άποψη είναι ο συντάκτης του Ακάθιστου Υμνου, ο οποίος εψάλη τότε με αφορμή την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης.

Φλάβιος Φωκάς (-610)

Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (602-610). Καταγόταν από τη Θράκη και υπηρετούσε στο στρατό του Δούναβη ως εκατόνταρχος. Όταν τα στρατεύματα αυτά επαναστάτησαν εναντίον του αυτοκράτορα Μαυρικίου, απεστάλη στην Κωνσταντινούπολη ως αντιπρόσωπος των στασιαστών και εκμεταλλευόμενος τη γενική δυσαρέσκεια κατάφερε να κερδίσει το θρόνο, σφαγιάζοντας την αυτοκρατορική οικογένεια. Η βασιλεία του χαρακτηρίζεται από μια γενική οπισθοχώρηση του Βυζαντίου σε όλα τα μέτωπα, αποτέλεσμα της ανικανότητάς του και της γενικής αποδιοργάνωσης που επικράτησε. Η Αρμενία και η κεντρική Μ. Ασία πέρασαν στην κυριαρχία των Περσών. Η οικονομική κατάσταση του κράτους, επιδεινούμενη από τους φόρους που ο Φωκάς πλήρωνε στους Αβάρους από το 604, αντίτιμο για την ειρήνη μαζί τους, το καθεστώς τρόμου που είχε εγκαθιδρύσει ο Φωκάς, οι συνεχείς συνωμοσίες και δολοφονίες, το πεσμένο ηθικό του στρατού οδηγούσαν στην αναζήτηση ενός σωτήρα που θα ξανάδινε στο Βυζάντιο τη χαμένη του λάμψη. Οι σκληρές διώξεις εναντίον των μονοφυσιτών έκαναν υπαρκτό τον κίνδυνο της προσχώρησης των ανατολικών επαρχιών στους Πέρσες. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης ζήτησε τη βοήθεια του έξαρχου της Αφρικής Ηρακλείου και αυτός απέστειλε τον ομώνυμο γιο του, ο οποίος ανέτρεψε τον Φωκά, που βρήκε τραγικό θάνατο στα χέρια του όχλου της Πόλης.

Κώνστας Β΄ (630-668)

Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (641-668), γιος του Κωνσταντίνου Γ΄ και εγγονός του Ηρακλείου. Την εποχή που ο Κώνστας ήταν ανήλικος, την αντιβασιλεία εξασκούσε η Σύγκλητος. Οι Αραβες κατέλαβαν την Αλεξάνδρεια και μέχρι το 647 ο μεγάλος χαλίφης τους Μωαβίας κατέλαβε τη Β. Αφρική, την Αρμενία και το 648 την Κύπρο. Ο Κώνστας, όταν ενηλικιώθηκε, αποφάσισε να αντιμετωπίσει τους Αραβες και έπλευσε στα παράλια της Λυκίας για να συναντήσει τον αραβικό στόλο. Η ναυμαχία (655) τελείωσε με την καταστροφή των Βυζαντινών και μόνο ο θάνατος του χαλίφη Ουθμάν και οι εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ των διαδόχων του έσωσαν το Βυζάντιο από την πολιορκία της Πόλης. Το 654 ο Κώνστας όρισε συμβασιλέα το γιο του Κωνσταντίνο και ανάγκασε τον αδελφό του Θεοδόσιο να κλειστεί σε μοναστήρι. Υστερα από λίγα χρόνια, σε μια κρίση παράνοιας, που θα τον βασανίσει τα τελευταία του χρόνια, διέταξε την εκτέλεσή του. Το 663 με τις νέες εισβολές των Αράβων αποφάσισε να μεταβεί στη Δύση. Μέσω Αθηνών και Τάραντα έφτασε κάτω από τα τείχη του Μπενεβέντο, το οποίο είχαν καταλάβει οι Λογγοβάρδοι και το πολιορκούσε. Αναγκάστηκε όμως να λύσει την πολιορκία και να αποσυρθεί στη Ρώμη, απ' όπου κατόπιν πέρασε στις Συρακούσες. Το 668 δολοφονήθηκε εκεί κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες.

T

της ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
δόκιμης ερευνήτριας ΙΒΕ/ΕΙΕ

ον 7 αιώνα η εμφάνιση του στόλου δείχνει πολύ στενά συνδεδεμένη με τις παρεμβάσεις της συγκλήτου. Ο αυτοκράτορας **Κωνσταντίνος Δ'** (668-685), ο οποίος για παράδειγμα στηριζόταν στη σύγκλητο, είχε πάντοτε στη διάθεσή του *κασιελλάτους καράβους* στη Δύση και στόλο ισχυρό στην Κωνσταντινούπολη. Η επικοινωνία του στόλου, ο οποίος είχε τα ορμητήριά του στην Ιταλία και την Αφρική, ήταν πάντα πολύ καλή με την Κωνσταντινούπολη κατά τη βασιλεία του. Αυτήν τη στενή σχέση με το στόλο καλλιεργούσε ανέκαθεν η σύγκλητος, έχοντας βασικό προσανατολισμό της τη Δύση. Η στήριξη του Κωνσταντίνου Δ' από το στόλο κατά το μεταίχμιο της διαδοχής, από τη δολοφονία του πατέρα του **Κώνσταντος Β'** έως την άνοδό του στο θρόνο, συνδέεται επίσης με τη σύγκλητο. Η υπεροχή και η πρωτοκαθεδρία του στόλου επί Κωνσταντίνου Δ', ορατή ήδη κατά την άνοδό του στο θρόνο, διατηρήθηκε και ενισχύθηκε με παρεμβάσεις σε όλες τις κρίσιμες στιγμές της βασιλείας του, όπως η αραβική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και η βουλγαρική εκστρατεία.

Η κοινή αυτή πορεία συγκλήτου και στόλου κατά τον προκηχωρημένο 7ο αιώνα βρίσκεται αντιμέτωπη με την άνοδο των σιρατών της Ανατολής, οι οποίοι από τις αρχές του έτειναν να σχη-

Η BYZANTINΗ ΝΑΥΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ

1. Ξύλινο ομοίωμα
τυπικού βυζαντινού
ταχύπλου πλοίου

ματιστούν σε θέματα. Όλα όσα είναι γνωστά για τις αλληπάλληλες εκδηλώσεις των αντιπολιτευτικών τάσεων των χερσαίων στρατιωτικών μονάδων εναντίον του Κωνσταντίνου Δ' διαφωνίζουν το ιστορικό στοιχείο του πολιτικού ανταγωνισμού ανάμεσα στην παλαιά ισχυρή αριστοκρατία των πόλεων και τις ανερχόμενες στρατιωτικές δυνάμεις της επαρχίας. Η στήριξη της κεντρικής εξουσίας τον 7ο αιώνα, άλλοτε από το στόλο και άλλοτε από το στρατό, είναι ενδεικτική της ύπαρξης μιας αμφίρροπης κοινωνικής κατάστασης ανάμεσα στην παραδοσιακή δυναμική του βυζαντινού ναυτικού και τη διεκδικητική στάση των στρατιωτικών από τις επαρχίες της Μικράς Ασίας. Οι *καστελλάνοι κάραβοι* στη Δύση αλλά και οι ναυτικές δυνάμεις, στις οποίες ο Κωνσταντίνος Δ' στηρίχθηκε για να ανεβεί στο θρόνο, λειτούργησαν κατασταλτικά απέναντι στις χερσαίες δυνάμεις των επαρχιών, οι οποίες με την εμφάνισή τους έθελαν υπό αμφισβήτηση τα θέσμια της πολιτειακής, θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής, δηλαδή τη διακυβέρνηση από έναν ορθόδοξο αυτοκράτορα που υποστηρίζεται από τη σύγκλητο. Η διατήρηση της ισχύος αυτού του στόλου ως ερείσματος συγκλήτου και αυτοκράτορα είναι προφανής στην αποφασιστική προάσπιση της Κωνσταντινούπολης από τον αραβικό στόλο (673-678), μολονότι ο κατάπλους των Αράβων έως τη βυζαντινή πρωτεύουσα έχει χαρακτηριστεί προϊόν τόλμης παρά συνετής προπαρασκευής («Ιστορικά» 100, 34). Η εξύμνηση της αποτελεσματικότητας της επέμβασης του στόλου στην Κωνσταντινούπολη από ένα εκτενές στιχουργήμα με θρησκευτική χροιά, όπως και οι έπαινοι για τη συμβολή του στην αντιμετώπιση της κρίσης επισιτισμού της Θεσσαλονίκης, από τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου την ίδια ακριβώς εποχή, δείχνουν την παράλληλη συμπάθεια των εκκλησιαστικών αρχόντων, με αυξημένες πολιτικές αρμοδιότητες στις δύο αυτές μεγάλες πόλεις, προς τις ναυτικές δυνάμεις της Αυτοκρατορίας. Για την αντιμετώπιση των θαλάσσιων επιδρομών ▶

Βυζαντινωρωσική
ναυτική
σύγκρουση
στο «Χρονικό
του Ιωάννη
Σκυλίτζη» (2)
και σε σλαβονικό
μικρόγραφο (3)

της Θεσσαλονίκης, μολονότι μνημονεύονται τόσο στην πρώτη Συλλογή των Θαυμάτων όσο και στη δεύτερη, δεν γνωρίζουμε επεμβάσεις με καράβους ή δρόμωρες, παρά μόνο στα επεισόδια εκείνα τα οποία χρονολογούνται επί Κωνσταντίνου Δ'.

Στα Θαύματα επιπλέον ο χαρακτηρισμός των καράβων ως *ενόπλων* οι οποίοι ξεκίνησαν από την Κωνσταντινούπολη το 676, πλησιάζει το χαρακτηρισμό των *καστελλωμένων πλοίων* της Δύσης. Οι απελευθερωτικές επεμβάσεις αυτών των πλοίων, είτε απαλλάσσουν την Ιταλία και την Κωνσταντινούπολη από σφειριστές είτε ενισχύουν την εξουθενωμένη από λιμό Θεσσαλονίκη, επαινούνται από τις εκκλησιαστικές πηγές της εποχής, οι οποίες είναι ομόδοξες του αυτοκράτορα, της συγκλήτου και της αριστοκρατίας στη Δύση και στις δύο μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας στη διάρκεια της βασιλείας του. Πολύ κοντά χρονικά σε αυτές τις μνείες βρίσκεται επίσης και η πρώτη αναφορά στο στόλο των *καράβων*, τον πρώτο οργανωμένο πολεμικό

στόλο με επικεφαλής τον *πανεύφημο στρατηγό Σισίννιο*· αν και ο στόλος αυτός δεν έχει συσχετιστεί στις πηγές με ναυικές επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων, δείχνει να έχει πολεμική φυσιογνωμία, η οποία οδήγησε στο χαρακτηρισμό του ως του πρώτου θεματικού στόλου του Βυζαντίου.

Η συμμετοχή του αυτοκρατορικού στόλου στην εκστρατεία της Βουλγαρίας λίγο αργότερα (680/1) –ο όγκος του οποίου, σύμφωνα με την ιστορική αφήγηση του πατριάρχη *Νικηφόρου*, προκάλεσε φόβο στους αντιπάλους του στον Δούναβη– φαίνεται να υπήρξε ένα σχεδιασμένο κίνητρο για τους στρατούς της Μικράς Ασίας να οδηγηθούν σε σύγκρουση μαζί του στα Βαλκάνια. Παρά την εντυπωσιακή εμφάνισή του στο μέτωπο, ο στόλος εγκατέλειψε τις θέσεις του στις εκβολές του Δούναβη, επηρεάζοντας το ηθικό των καβαλλαρικών και των πεζικών στρατευμάτων, με αποτέλεσμα να επακολουθήσει άτακτη υποχώρηση των Βυζαντινών. Η παράξενη αυτή ήττα, την οποία οι πηγές αποδίδουν στο χερσαίο μικρασιατικό στρατό που αποκόπηκε στα τενάγη του Δούναβη, γνωστά στα βυζαντινά Στρατηγικά για τις δυσχωρίες τους, θα μπορούσε να μοιάζει με την εκδίκηση της κατά παράδοση αντίθετης σε γεωγραφική και πολιτική προέλευση δυτικής δύναμης του στόλου προς εκείνους τους στρατούς, οι οποίοι επιχειρούσαν τον 7ο αιώνα να συμμετάσχουν στη διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας. Η χωρίς απώλειες απομάκρυνση του στόλου από το μέτωπο και ο κατάπλους του στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχαν ήδη φτάσει οι παπικοί αποκρισιάριοι, αποκαλύπτει την ιεράρχηση των επιδιώξεών του για την από κοινού με τη συγκλήτο πραγματοποίηση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου.

Αυτή η συντονισμένη δράση συγκλήτου και στόλου ήταν ήδη ορατή στην ανατροπή της βασιλείας του *Φωκά* το 610. Οι δυτικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, οι οποίες διέθεταν στόλους με καστελλωμένα πλοία, εξέφραζαν εξ αρχής την αντιπολιτευτική τους θέση απέναντι στον Φωκά, επειδή είχε εκθρονίσει βίαια τον εκλεκτό της συγκλητικής αριστοκρατίας *Μαυρίκιο* και είχε καταδιώξει απηνώς υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους της. Από την πλευρά του ο Φωκάς, έχοντας επίγνωση ότι η στήριξη της συγκλήτου από το στόλο της Δύσης θα οδηγούσε στην ανατροπή του, είχε απαγορεύσει τον απόπλου από την Καρχηδόνα προς την Κωνσταντινούπολη ακόμη και των απαραίτητων για τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σπιαγωγών πλοίων. Οι φόβοι αυτοί του Φωκά επιβεβαιώθηκαν, όταν *πλοία καστελλωμένα*, στα οποία επέβαινε *στρατός* *πολύς* από *Αφρικής* και *Μαυριτανίας*, έπλευσαν στην Κωνσταντινούπολη υπό τις διαταγές των πατρικίων

Η στήριξη της κεντρικής εξουσίας από το στόλο ή από το στρατό ήταν ενδεικτική της αμφίρροπης κοινωνικής κατάστασης

Ηρακλείου και Νικήτα. Στο στόλο αυτό είχε απευθύνει έκκληση ο πατρικίος και κόμης των εξκουβιτόρων **Πρίσκο** για αποστολή βοήθειας. Η πρόταση του στόλου της Αφρικής στα Στενά του Ελλησπόντου, η παράδοσή τους στη συνέχεια από τον κόμη της Αβύδου **Θεόδωρο** και τέλος η προσόρμησή του στο λιμάνι Σοφινάι δείχνει ότι η άφιξη του στην Κωνσταντινούπολη υποστηρίχθηκε ολοφάνερα από τη σύγκλητο. Οι πηγές, απηχώντας την ικανοποίηση των αριστοκρατικών κύκλων της Κωνσταντινούπολης για την εκθρόνιση του Φωκά, περιγράφουν με ηχηρό τρόπο αυτήν την από τη Δύση επέμβαση του στόλου ως σωτηρία από μια τυραννίδα.

Η στάση του στόλου ήδη από την αρχή του 7ου αιώνα αποκαλύπτει την κοινωνική του δυναμική, αλλά και την αποτελεσματικότητα των επεμβάσεών του. Αυτή την επεμβατική δράση του στόλου έδειχναν και οι αυτοκρατορικές εκστρατείες οι οποίες μαρτυρούνται επί της βασιλείας του εγγονού του Ηρακλείου, Κωνσταντός Β'. Κίνητρο για τις επιχειρήσεις αυτές ήταν η συγκρότηση αραβικού στόλου και η επίθεσή του κατά των παραλιακών πόλεων της Συρίας και της Κύπρου, καθώς και η φήμη για την πρόθεση του διοικητή της Συρίας **Μωαβία Α'** να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Η υποχώρηση του αραβικού στόλου στη Συρία επιτεύχθηκε με

την κατάπλευση στην Κύπρο στόλου υπό τον κουβικουλάριο **Κακόριζο**, ο οποίος είχε στις διαταγές του *πλείστην δύναμιν ρωμαϊκήν*. Η επόμενη επιχείρηση στη θάλασσα με επικεφαλής τον ίδιο τον Κωνσταντία Β', στις ακτές της Λυκίας, μολοντί κατέληξε σε ήττα το 655, δεν αποτέλεσε εμπόδιο για την επιβλητική ναυτική εκστρατεία στη Δύση: ο βυζαντινός στόλος παραπλέοντας τον ελλαδικό χώρο έφτασε στη Ραβένα, έδρα του Εξαρχάτου της Ιταλίας, και στη συνέχεια αγκυροβόλησε στη Σικελία για πέντε χρόνια έως τη δολοφονία του αυτοκράτορα. Αυτός ο επιβλητικός, αλλά όχι πιστός στον αυτοκράτορα στόλος, είχε μεταφέρει στρατεύματα από τη Μικρά Ασία στη Δύση, εμπνέοντας δέος αλλά και δυσaréσκεια τόσο στην Ιταλία όσο και στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Κωνσταντίνος Β' κατηγορήθηκε ότι είχε την πρόθεση να μεταφέρει την *Βασιλείαν εις Ρώμην*.

Η κίνηση όμως του στόλου σε Ανατολή και Δύση τον 7ο αιώνα δεν σημαίνει πάντοτε ούτε τις ίδιες ε-

4. Εικονογράφηση από το «Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη», που δείχνει τη χρήση του υγρού πυρός από το βυζαντινό στόλο

Η στάση του στόλου αποκαλύπτει την κοινωνική του δυναμική, αλλήλ και την αποτελεσματικότητα των επεμβάσεών του

5. Μεταγενέστερη ληλασία της θεσσαλονίκης από τους Αραβες από το «Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη»

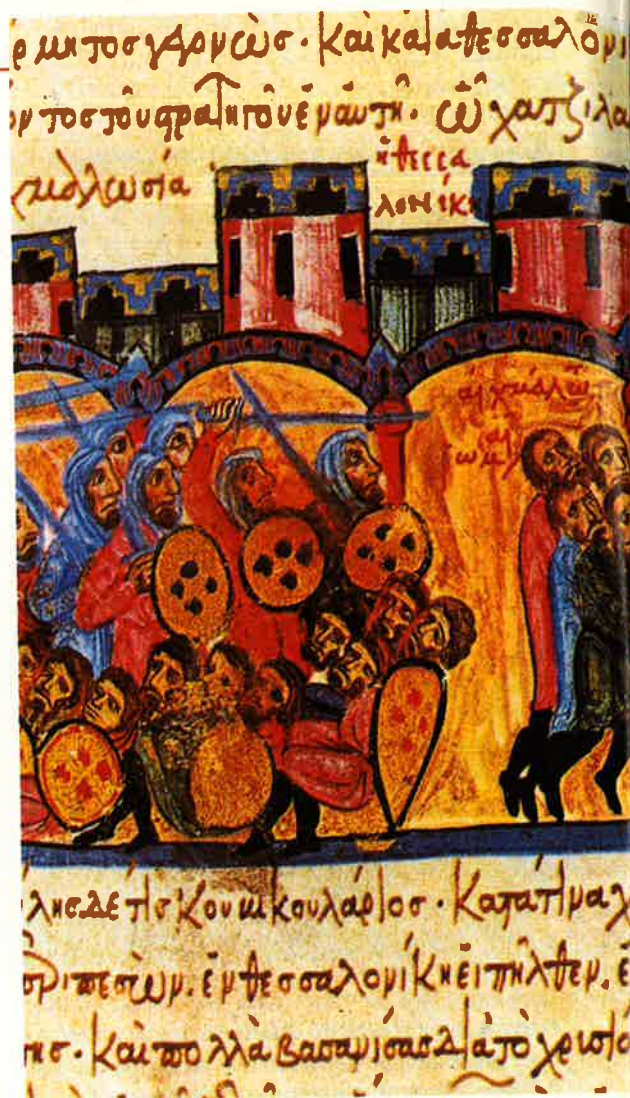
πιδιώξεις ούτε την ίδια αντιμετώπιση, καθώς οι πολιτικές ισορροπίες και στόχοι αλλάζουν από τη μία βασιλεία στην άλλη. Υπάρχουν αυτοκράτορες αρεστοί στο στόλο και αυτοκράτορες που υπονομεύονται από αυτόν. Ο Κώνστας Β' υπήρξε εκλεκτός της συγκλήτου μόνο κατά την άνοδό του στο θρόνο, όπως και ο Ηράκλειος νωρίτερα, όταν είχε οδηγήσει τα κατελλωμένα καράβια στην Κωνσταντινούπολη· η απέχθεια της ιδύνουσας τάξης της Κωνσταντινούπολης για την πολιτική του Κωνσταντίνου Β' οφείλεται στην υποταγή του στην ισχυρή στρατιωτική δύναμη των χερσαίων θεματικών στρατών κατά τη βασιλεία του (662-668). Η απόφαση του αυτοκράτορα να ηγηθεί προσωπικά ενός στόλου και να εκστρατεύσει στη Δύση υπήρξε πρωτόγνωρη για την εποχή, επειδή πρόβαλε την αξίωση της υποταγής του δυτικού τμήματος της Αυτοκρατορίας, από το οποίο προερχόταν παραδοσιακά ο στόλος, σε νέες κοινωνικές αναγκαιότητες που επέβαλε η στρατιωτική άνοδος των επαρχιών της Ανατολής. Ο Κώνστας Β' με την εκστρατεία αυτή επιχειρούσε να *κάμψει το πνεύμα της αριστοκρατικής ανταρσίας της Δύσης* το οποίο είχε εκφρα-

**Η υποχώρηση του στόλου το 680 είχε
στοιχίσει την εγκατάσταση σε Βυζαντινά
εδάφη του νεοφανούς Βουλγαρικού έθνους**

στεί κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, με τις αποφάσεις της Συνόδου του Λατερανού (648) και την εξέγερση του εξάρχου Αφρικής **Γρηγορίου** (647/8).

Ανεξάρτητα από τους αρχικούς σκοπούς του αυτοκράτορα, η παρουσία του βυζαντινού στόλου στη Σικελία απέτρεψε όντως τους Αραβες να επιτεθούν στο νησί, τουλάχιστον ως τη δολοφονία του. Ακόμη και τότε πάντως, οι στόλοι στη Δύση δεν εμφανίστηκαν σε επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων, αλλά έδρασαν δυναμικά για να καταστείλουν μια αυτοκρατορική διεκδίκηση του Αρμενίου στρατηγού **Μιζιζίου**, πιστού στρατηγού του Κωνσταντίνου Β' στη Σικελία. Άμεσα, οι ναυτικές δυνάμεις από τις Ιταλία, Ιστρία, Καμπανία, Σαρδηνία και Αφρική, δηλαδή από όλες τις ναυτικές βάσεις της Δύσης, οι οποίες είχαν άλλωστε κάθε λόγο να τρέφουν αισθήματα αντιπάθειας για το στρατό του Κωνσταντίνου Β', κατέστειλαν στις Συρακούσες την ανταρσία.

Η πρώτη επίθεση των Αράβων στη Σικελία, η οποία χρονολογείται ακριβώς μετά τη δολοφονία του στρατηγού Μιζιζίου, δείχνει τις συνέπειες αυτής

της πράξης η οποία είχε κίνητρό της την αφοσίωση του στόλου στο νόμιμο διάδοχο, Κωνσταντίνο Δ'. Μολονότι οι στόλοι αυτοί αποτελούσαν τη μοναδική στρατιωτική γραμμή άμυνας, φαίνεται ότι προτιμούσαν να βρίσκονται για ακόμη μια φορά εμπλεκόμενοι στη διεκδίκηση της εξουσίας. Αυτήν την έννοια της ανάμιξης του στόλου στους πολιτικούς ανταγωνισμούς είχε και η δημιουργία μιας παράδοσης για την υποιδέμενη μετάβαση του Κωνσταντίνου Δ' στη Σικελία μετά *πλείστης ναυσιολίας* –που δεν έγινε ποτέ– τονίζοντας ακόμη περισσότερο τη συμπάρσταση των στόλων στη Δύση στο γιο και νόμιμο διάδοχο του Κωνσταντίνου Β'.

Επιπλέον, οι δυτικές πηγές αναφέρουν για το 668 ότι το κεφάλι του Μιζιζίου στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, κάτι που υπονομεύει την ιστορικότητα της παράδοσης για τη ναυτική εκστρατεία του Κωνσταντίνου Δ' στη Δύση. Η μεταφορά του πειστηρίου της νίκης της συγκλητικής αριστοκρατίας από το στόλο προσέφερε άλλωστε ένα επιπλέον εχέγγυο για την ανάσχεση της επιθετικότητας των στρατών

καὶ ἡ Αυτοκρατορία εἶχε γνωρίσει τὴν πρώτη μεγάλη ἤττα τῆς ἐπὶ τῆς θάλασσης, ἡ υποχώρησις τοῦ στόλου τοῦ 680 εἶχε στοιχίσει ἐπὶ τὸν Βυζάντιον τὴν πρώτη ἤττα ἐπὶ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν παραχώρησις συνθήκης ἐγκατάστασις ἐπὶ Βυζαντινὰ ἐδάφη ἐπὶ τοῦ νεοφανέος βουλγαρικοῦ ἔθνους. Ἡ πρώτη ἐμφάνισις ἰσχυροῦ στόλου, ὁ ὁποῖος μοιάζει νὰ μὴν ὑπῆρχε ἐπὶ Μαυρικίου καὶ Φωκά, ὅπως εἶδαμε εἶχε γίνῃ ἐπὶ τὴν Δύση τὸ 610, δείχνοντάς μιν συνειδητὴν συμπάθειαν καὶ στήριξιν ἐπὶ τὴν ἐπιδιώξειν τῆς δυτικῆς ἀριστοκρατίας τῆς πρωτεύουσας. Στόλος μὲ παρόμοιους ἐπιδόσεις ἀνάμεσα ἐπὶ τὴν Ἀνατολήν καὶ ἐπὶ τὴν Δύση ἐμφανίζεται τὸ 668 καὶ τὸ 678 μὲ τὸ γράμμα πρὸς τὸν πᾶπα, ἐνισχύοντάς καὶ πάλιν τὴν ὁρθόδοξον καὶ φιλοδυτικὴν πολιτικὴν τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄. Σὲ γενικὰς γραμμὰς ὁ στόλος τοῦ 7ο αἰῶνος ἐμφανίζει μιν χαρακτηριστικὴν συμπάθειαν ἐπὶ ὅσοις αὐτοκράτορες διατηροῦσαν καλὰς σχέσεις μὲ τὴν σύγκλητον.

Ἀν καὶ ἡ δυσἀρέσκεια τοῦ στόλου πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Β΄ ἰσοδυναμοῦσε μὲ συμπάθειαν πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Δ΄, ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ τοῦ γιου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ ὁ στόλος δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει τὸ δριμύτην

**Ο στόλος τον 7ο αιώνα εμφανίζει
μια συμπάθεια σε ὅσους αυτοκράτορες
διατηροῦσαν καλὲς σχέσεις με τὴν σύγκλητον**

τῆς Ἀνατολῆς ἀπέναντι ἐπὶ τὴν Δύση. Τὴν στάση αὕτη ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀρνήσις τοῦ *ρωμαϊκοῦ στόλου* – ὁ ὁποῖος ἂν καὶ εἶχε μεταφέρει ἀπὸ τὴν Σικελίαν τὸ βυζαντινὸν στρατὸ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν τοῦ Κωνσταντίνου Β΄, **Σαβῶριο**, ἐπὶ τὴν Μικρὰ Ἀσίαν – νὰ συντρέξει ἐπὶ τὴν συνέχειαν τὴν ἐξέγερσίν του, ἐξυπηρετώντας πάντοτε τὴν σύγκλητον καὶ ἐνισχύοντάς τὴν συσχετισμὸν δυνάμεων ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄. Ἡ στήριξις τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ ἀπὸ τὸν στόλον, παρὰ τὴν πεντάχρονην ἀπουσίαν ἐπὶ τὴν Δύση (663-668), ἦταν τόσο ἐμφανής, ὥστε ἐν ἀκόμῃ μιᾷ δυτικῇ πηγῇ, ἡ ὁποία ὀνομάζεται *Συνέχεια τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης*, νὰ γραφῇ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Δ΄ *cum classe qua potuit, palatium petiit et tronium gloriose triumphando consedit*. Με αὐτὴν τὴν ἐνσυνειδητὴν παραδοχὴν τῶν καλῶν σχέσεων Κωνσταντίνου Δ΄ καὶ στόλου οἱ μεταγενέστεροι Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι προσέγραψαν ἐπὶ τὸ ἐνεργητικὸν αὐτοῦ τὸν προσφιλοῦς τοῦ αὐτοκράτορα μιᾷ μεγαλειώδῃ φανταστικῇ ἐκστρατείᾳ ὁμοίαν τῇ πραγματικῇ ἐκστρατείᾳ τοῦ πατέρα του, τὸν ὁποῖον ἀπεχθάνονταν.

Ἀν ὁ Κωνσταντῖνος Β΄ εἶχε υπονομευθῇ ἀπὸ τὸν στόλον

βεντικὸν κατάπλου ἀπὸ τὴν Δύση οὔτε τοὺς ὕμνους γιὰ τὴν νικηφόρον ὑποταγὴν τῶν Ἀράβων, ὅπως ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του. Οἱ ναυτικὲς δυνάμεις τῆς Αυτοκρατορίας βρέθηκαν ἀντίθετα, μὲ ἐντολὴν τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, περιορισμένους ἐπὶ τὴν Μαύρην Θάλασσαν νὰ υφίστανται ἀλλεπάλληλους ταπεινωτικὰς ἤττας. Ἡ γλαφυρὴ περιγραφὴ τῶν συναισθημάτων χαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ γιὰ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ στόλου υπογραμμίζει τὴν ἀμοιβαίαν ἀντιπάθειαν ἀνάμεσα ἐπὶ τὸν στόλον μὲ τὰ παραδοσιακὰ φιλοδυτικὰ αἰσθήματα καὶ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τὰ γνώριζε καλὰ καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὸν ἀπομονώσῃ ἀπὸ τὸ φυσικὸν τοῦ σύμμαχου, τὴν σύγκλητον. Ἐπὶ τὴν κατάλυσιν αὐτῆς τῆς σχέσεως τοῦ στόλου μὲ τὴν σύγκλητον σκόπευε προφανῶς ἡ ἐκτόπισις ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν Β΄ ἐπὶ τὴν ἀπώτερον δυτικὴν νήσον τῆς Μεσογείου, τὴν Βαλεαρίδες, ἐπὶ τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ στόλου. Αὕτη ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐπιδείξις δυνάμει ἀναθέρμανε ἐπὶ τὴν Δύση τὰ ἐχθρικά αἰσθήματα ποὺ εἶχε νιώσῃ γιὰ τὸν παπποῦ τοῦ Κωνσταντίνου Β΄ καὶ ὁδήγησε ἐπὶ τὴν ἐξόντωσίν του ἀπὸ τοὺς υποστηρικτὰς τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Π ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ
κύριας ερευνητριας στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Προς τα τέλη του 6ου αι. η Αυτοκρατορία έμοιαζε να πορεύεται προς το άγνωστο. Η αρχαία πολιτικο-κοινωνική εξέλιξη και σκέψη σταμάτησαν απότομα σε περιοχές που είχαν ακμάσει για πολλούς αιώνες. Η σαφήνεια της Αρχαιότητας υποχωρούσε, παραχωρώντας τη θέση της στην ομίχλη του Μεσαίωνα. Εγκαταλείποντας το αρχαιοπρεπές παρελθόν της, η Αυτοκρατορία εγκατέλειπε και τις υστερορωμαϊκές επαρχίες (provinciae), μεταβαίνοντας στο διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα των βυζαντινών θεμάτων. Πουθενά τα αρχαία σύνορα δεν συμπίπτουν με τα μεσαιωνικά και το γεγονός αφήνει να διαφανεί ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς διαχωρισμούς που αντιστοιχούν σε δύο εντελώς διαφορετικές κοινωνίες.

Ο νέος θεσμός των θεμάτων πρωτοεμφανίζεται το έτος 611/612 (ή ελάχιστα χρόνια αργότερα), όταν ο αυτοκράτορας **Ηράκλειος** (610-641) διεξάγει ανακρίσεις μέσα στο στράτευμα για να ανακαλύψει τους συνεργάτες του τύραννου **Φωκά** (602-610) στην ανατροπή και δολοφονία του **Μαυρικίου** (582-602): βρέθηκαν μόνο δύο άνδρες *εν πάσι τοις θέμασιν*, αναφέρει η *Χρονογραφία* του **Θεοφάνη**. Στην ίδια πηγή μνημονεύεται ότι το 622 ο Ηράκλειος έφθασε *επί τας των θεμάτων χώρας*. Χώρα σημαίνει εδώ επαρχία, αγροτική περιοχή, αλλά σε καμία περίπτωση πόλη ή κάτι παρεμφερές και το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Αυτές είναι οι δύο πρωιμότερες αναφορές στα θέματα και η αφετηρία μακρών συζητήσεων και ζωρών διαφωνιών σχετικά με τη δημιουργία και την εξέλιξη του νέου αυτού στρατιωτικού θεσμού. Άλλοι ανάγουν τις απαρχές των θεμάτων στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, άλλοι στην εποχή του Ηρακλείου και των διαδόχων του και, τέλος, άλλοι θεωρούν ως εμπνευστή και εισηγητή των θεμάτων τον **Λέοντα Γ' Ισαυρο** (717-741). Πάντως όλοι τονίζουν τη βαρύτητα και το δια-

Τα θέματα του Βυζαντινόν 7ο αιώνα

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ

ΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

τίου

ΑΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1. Εμβλημα αναφερόμενο στη βυζαντινή επαρχία του Ιλλυρικού, την τελευταία περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Βοδιλειανή Βιβλιοθήκη, Οξφόρδη).
2. Μακεδονία και Θράκη παραδίδουν τους φόρους στον αρμόδιο αξιωματούχο (Κρατική Βιβλιοθήκη, Μόναχο)

χρονικά σημαίνοντα ρόλο του θεματικού στρατού. Διαφορετικές απόψεις δεν έλειψαν ούτε και για την ετυμολογία του ίδιου του όρου «θέμα»: επικρατέστερη είναι αυτή που βασίζεται στη μαρτυρία του **Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου** στο πόνημά του *Περί θεμάτων*, ότι η λέξη είναι ελληνική και προέρχεται από τον όρο «θέσις». Σύμφωνα με το λόγιο αυτοκράτορα, αρχικά «θέμα»-«θέσις» σήμαινε το σημείο όπου «έθεται» τους καταλόγους, στους οποίους καταγράφονταν τα στρατιωτικά τμήματα του βυζαντινού στρατού, στη συνέχεια η σημασία επεκτάθηκε στο ίδιο το στρατιωτικό σώμα και αργότερα στην περιοχή όπου αυτό έδρευε.

Συμβαίνει πάντα οι νέοι θεσμοί να σηματοδοτούν βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές, που δεν υπαγορεύονται από την απόφαση ενός αυτοκράτορα, δεν διαδραματίζονται στην κορυφή της κοινωνικής πυρα-

μίδας, αλλά στη βάση της και για το λόγο αυτό οι πηγές είναι ιδιαίτερα φειδωλές. Την εποχή εμφάνισης των θεμάτων η Αυτοκρατορία δεν διαθέτει ανδρικές πόλεις στην ύπαιθρο. Σαφή εικόνα της μεταβολής του τοπίου ήδη από τον 6ο αι. παρέχουν δύο *Νεαρές* του **Ιουστινιανού Α'** (του έτους 535): στην Πισιδία και τη Λυκαονία, περιοχές του μεταγενέστερου θέματος των Ανατολικών, οι παλαιές πόλεις παρουσίαζαν έντονα τα σημάδια της εγκατάλειψης, ενώ ιδιαίτερα αισθητή ήταν η ύπαρξη πολλών κωμών. Ειδικότερα, η Λυκαονία ήταν χώρα *ιππόβοτος* και οι κάτοικοί της δεινοί στην ιππασία και την τοξοβολία. Από τον 7ο αι. και εξής θα αναδειχθούν οχυρές «πόλεις» όπως το Αμόριο, «η πόλη των 44 πύργων» που μπροστά της εκτεινόταν η πεδιάδα Παγκάλεια, κατάλληλη όχι μόνο για αγροτικές ασχολίες, αλλά και για συγκέντρωση πολυάριθμων στρατευμάτων. Το αγροτικό στοιχείο συνδυαζόταν ιδανικά με το στρατιωτικό για να προσφέρει τη γνωστή μεσαιωνική εικόνα των έφιππων ιππμάτων. Η ίδρυση, λοιπόν, και η ακμή του θεματικού θεσμού δεν μπορεί να αναζητηθεί σε μια «αστική» οικονομική άνθηση και ευημερία, όπως συνέβαινε στην Αρχαιότητα, αλλά στη μεγάλη αγροτική φορολογι-

Η ίδρυση του θεματικού θεσμού μπορεί να αναζητηθεί στην αγροτική φορολογική και στρατολογική βάση της Βυζαντινής κοινωνίας

κή και στρατιολογική βάση της βυζαντινής κοινωνίας, που είχε αρχίσει να κυριαρχεί από τον 7ο αι. και εξής. Οι νέες κοινωνικές συνθήκες ήταν αυτές που διαμόρφωσαν και «επέβαλαν» το θεσμό των θεμάτων.

Μιλώντας για την αλλαγή μιας κοινωνίας και των θεσμών της, η μετάβαση από το παλαιό στο νέο δεν μπορεί παρά να έγινε βαθμιαία με τους γνωστούς αργούς μεσαιωνικούς ρυθμούς. Το παλαιό συνυπάρχει με το νέο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ετσι, οι πρώτες μνείες των θεμάτων μπορεί μεν να εντοπίζονται από τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι., αλλά οι πολιτικές επαρχίες της Ανατολής (*praefectura praetorio per Orientem*) και του Ιλλυρικού (*praefectura praetorio per Illyricum*) διαλύθηκαν οριστικά στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αι., ενώ οι παλαιές επαρχίες (*provinciae*) της Αυτοκρατορίας συνεχίζουν να μνημονεύονται περίπου μέχρι τα μέσα του 8ου αι. Μολονότι τα ονόματα των παλαιών επαρχιών (π.χ. Βιθυνία, Φρυγία, Γαλατία) δεν έσβησαν ποτέ από τη λόγια βυζαντινή γραμματεία, ιδιαίτερα την εκκλησιαστική, η έκφραση *επαρχία* ενός θέματος θα εκλείψει μετά τα μέσα του 8ου αι. Και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αυτήν ακριβώς την εποχή (γύρω στο 767) στις πηγές καταγράφηκε με σαφήνεια η αποκρυστάλλωση της νέας διοικητικής διαίρεσης της Αυτοκρατορίας, που τώρα πια αποτελείται από την Κωνσταντινούπολη και τα *έξω* (*extra muros*) θέματα. Τα θέματα, λοιπόν, απέκτησαν τον ενιαίο στρατιωτικό, διοικητικό και γεωγραφικό χαρακτήρα τους μάλλον λίγο μετά τα μέσα του 8ου αι., ενώ στις αρχές του 9ου αι. η Βασιλεύουσα βρέθηκε αντιμέτωπη με μια νέα κοινωνία που αναδείχθηκε μέσα από τα θέματα.

Επιστρέφοντας στον Ηράκλειο, που το 622 εκστρατεύει εναντίον των Περσών και φθάνει *επί τας των θεμάτων χώρας*, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η Αυτοκρατορία από το 527/528, οπότε δημιουργείται το αξίωμα του *magister militum per Armeniam*, διέθετε δύο ετοιμοπόλεμους στρατούς στην Ανατολή: άλλοτε τοξίζεται ο ρόλος του τελευταίου και άλλοτε του *magister militum per Orientem*. Οι ανατολικές επαρχίες χάνονται προοδευτικά, τα στρατεύματα της Αρμενίας συμπίχθηκαν δυσκότερα και μόλις το 636 οι παλαιοί *numeri* της διοίκησης της Ανατολής, που αποκαλούνταν Ανατολικοί, αποτραβήχτηκαν και εγκαταστάθηκαν στο κέντρο της Μ. Ασίας, στα εδάφη που αποτέλεσαν το θέμα των Ανατολικών. Επομένως, το 622 ο Ηράκλειος έφθασε στις περιοχές όπου είχαν στρατοπεδεύσει τα «θέματα», δηλαδή οι στρατιωτικές μονάδες της Αυτοκρατορίας. Αυτή η αρχικά δεσπίζουσα έννοια της στρατιωτικής

3

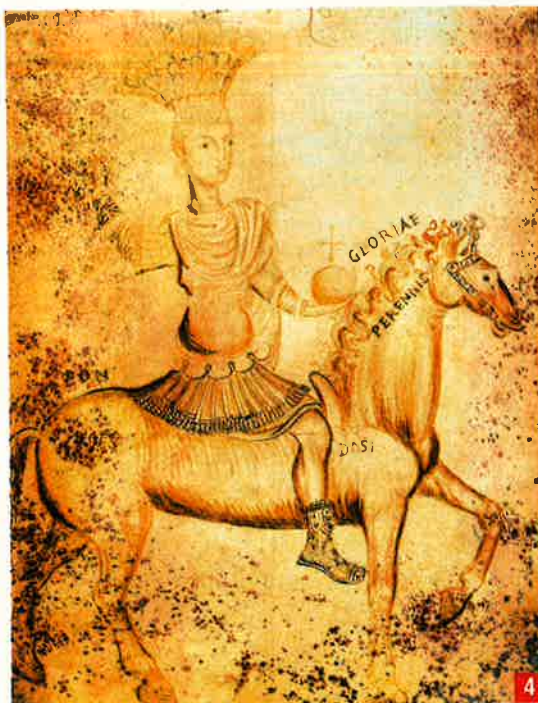
μονάδας διαπιστώνεται και από την ονοματοδοσία των πρώτων μικρασιατικών θεμάτων, που προέρχεται από τα ονόματα των στρατιωτών που υπηρετούσαν σε αυτά –π.χ. θέμα των Ανατολικών (στρατιωτών)· Αρμενιάκοι ή Αρμενιοί είναι οι στρατιώτες που υπηρετούσαν στον παλαιό στρατό της Αρμενίας.

Μια απλή παράθεση των θεμάτων της Αυτοκρατορίας τον 7ο αι. –θέμα Αρμενιάκων (667), θέμα Ανατολικών (669), θέμα Οψίκιον (680), θέμα Καραβησιάνων (680), θέμα Θράκης (679/680), θέμα Ελλάδος (695) και θέμα Σικελίας (687-695)– αρκεί για να αναδείξει τη Μ. Ασία ως την πρώτη και ι-δανική περιοχή ανάπτυξης του νέου θεσμού. Από εκεί προέρχονται οι πρώτες πληροφορίες, εκεί διαπιστώνονται οι πρώτες ομοιότητες και αντιθέσεις μεταξύ των νέων διοικητικών μορφωμάτων, που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία τους και καθόρισαν

3. Τμήμα μπροστινού μέρους χιτώνα με επιραμμένα *clavi*. Στο μέσον των *clavi* απεικονίζεται μορφή με πλούσια ενδυμασία (από το Μουσείο Μπενάκη αδημοσίευτο, εμφανίζεται για πρώτη φορά στον τόμο: *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2001, σελ. 287*)

Η ανάμιξη του θεματικού στρατού σε προβλήματα εσωτερικής πολιτικής προκαλούσε πάντα ανησυχία στους συγκλητικούς

4. Εφιππος
βυζαντινός
αυτοκράτορας (η
επιγραφή
Θεοδόσιος
θεωρείται
εσφαλμένη) σε
μεταγενέστερη
εικονογράφηση
(14ος αιώνας)
που βρίσκεται σε
πανεπιστήμιο της
Βουδαπέστης.
5. Τοιχογραφία
στον Αγ. Δημήτριο
Θεσσαλονίκης
αφιερωμένη από
τον Ιουστινιανό Β΄
Ρινότμητο για τη
σωτηρία του από
την ενέδρα των
Βουλγάρων «εν
τω στενώ της
Κλεισούρας» το
έτος 688/689 μ.Χ.

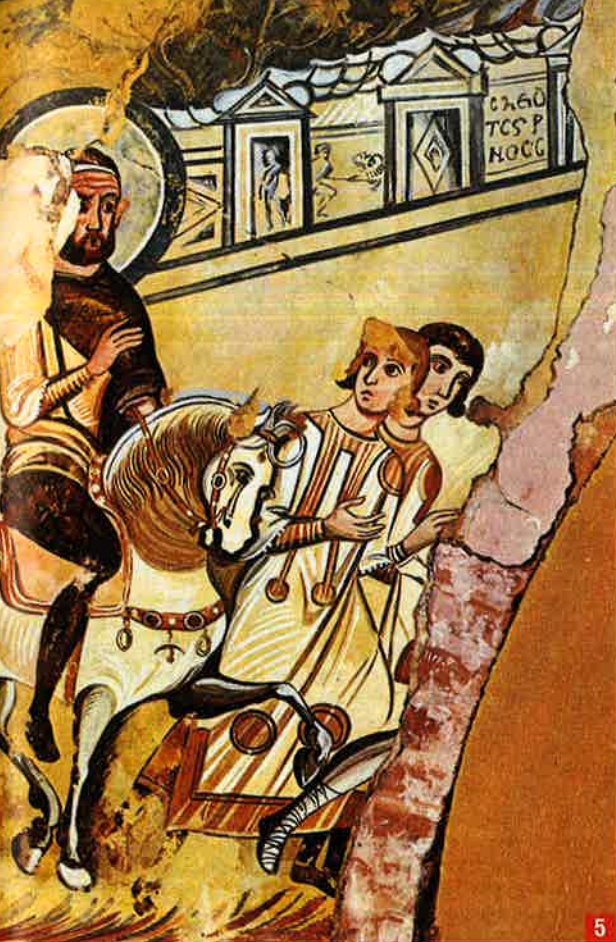
τις σημαντικότερες πτυχές της εξωτερικής και, ιδίως, της εσωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας τους επόμενους τέσσερις αιώνες. Τα θέματα Οψικίου και Αρμενιάκων εμφανίζουν έναν συγγενή αρχαίου τύπου συντηρητισμό στη διαγωγή τους, που προέρχεται από την αριστοκρατικότερη σύνθεσή τους, που, με τη σειρά της, συντηρεί μία μονιμότερη και σταθερότερη παράδοση. Με την πάροδο του χρόνου, τα δύο αυτά θέματα θα χαρακτηριστούν από «αρχαιοπρεπή» στάση, που θα γίνεται οφθαλμοφανής μπροστά στην περίπου μόνιμα «επιθετική» παρουσία του θέματος των Ανατολικών.

Το καθοριστικό, ωστόσο, στοιχείο διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας και των επιδιώξεών τους υπήρξε η αποστολή που τους ανατέθηκε ανάλογα με τη γεωγραφική τους θέση και τη σύνθεση των στρατευμάτων τους. Το Οψίκιον, ο κύριος όγκος των τμημάτων του οποίου είναι πεζικό, περιβάλλει από την ευρωπαϊκή και την ασιατική ακμή την Κωνσταντινούπολη, της οποίας αποτελεί φρουρά, και δεν δείχνει να έχει πολεμήσει τον εξωτερικό εχθρό πριν από τη βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄ Ρινότμητου (685-695 και 705-711). Γι' αυτό και ο πρώτος επικεφαλής του θέματος αυτού εμφανίζεται στο 1-

στορικό προσκήνιο επιφορτισμένος με καθήκοντα μάλλον ασυνήθιστα για ανώτατο στρατιωτικό: πρόκειται για τον πατρικίο και κόμη του Οψικίου **Θεόδωρο**, ο οποίος παρευρίσκεται στην εναρκτήρια συνεδρία της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (τέλη του 680), που κατοχύρωσε την Ορθοδοξία.

Σε αντίθεση με το Οψίκιον που φρουρεί τη Βασιλεύουσα και τις επιλογές της, τα στρατεύματα των άλλων δύο θεμάτων της Μ. Ασίας, των Αρμενιάκων και των Ανατολικών, αποτελούν κυρίως ιππείς (είναι τα *έξω καβαλλαρικά θέματα* της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη) και εκστρατεύουν κατά του εχθρού, που επιτίθεται αιφνίδια και ακατάπαυστα. Με αποστολή άρρηκτα συνυφασμένη με την ίδια την ύπαρξη της Αυτοκρατορίας ήταν φυσικό από πολύ νωρίς να εκδηλώσουν δυναμικά τις φιλόδοξες επιδιώξεις τους. Από ό,τι μπορεί να υποθεθεί, οι καβαλλαρικοί στρατοί των Ανατολικών και των Αρμενιάκων ακολούθησαν τον αυτοκράτορα **Κωνσταντία Β΄** (641-668) στην Ιταλία το 663. Επιστρέφοντας στην Ανατολή το 667, οι Αρμενιάκοι με επικεφαλής το στρατηγό τους **Σαβώριο** εξεγείρονται εναντίον της κατάστασης που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη και των συγκλητικών που επηρεάζουν το νεαρό **Κωνσταντίνο Δ΄** (668-685). Μετά τη δολοφονία του Κωνσταντίου Β΄ στη Σικελία το 668, εξεγείρεται και ο στρατός των Ανατολικών που, μόλις τη στιγμή εκείνη μοιάζει να είναι ακέφαλος, εμφανίζεται απειλητικός στη Χρυσόπολη, απατώντας από τον Κωνσταντίνο Δ΄ τη στέψη των αδελφών του, **Τιβερίου** και **Ηρακλείου**. Την απει-

Στο τέλος του 7ου αιώνα είχαν ολοκληρωθεί όλες οι απαραίτητες διεργασίες που θα οδηγούσαν το στρατό στην εξουσία

5. Δύο αποτμήματα εικόνων (7ος, 8ος αιώνες) από την Αίγυπτο με παραστάσεις στρατιωτικών αγίων, τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη (από τον τόμο: Μουσείο Μπενάκη, Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1997, σελ. 220)

λή διαδέχθηκε η οριστική υποταγή στη νέα συγκληπική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Δ' το 669. Ωστόσο, αυτή η διάθεση του θεματικού στρατού να αναμειγνύεται σε προβλήματα εσωτερικής πολιτικής παρέμενε πάντα επίφοβη και φαίνεται ότι ακόμη και υποταγμένοι, Ανατολικοί και Αρμενιάκοι συνεχίζουν να μην ερπνέουν εμπιστοσύνη στον ορθόδοξο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ', ο οποίος τους εξαπατά, εγκαταλείποντάς τους κατά τη διάρκεια της μεγάλης βουλγαρικής εκστρατείας στον Δούναβη το 680. Και τότε ως αντίρροπη δύναμη στους Ανατολικούς και τους Αρμενιάκους εμφανίζεται το Οψίκιον, που φρουρεί την πρωτεύουσα, τον αυτοκράτορα και την Ορθοδοξία της Στ' Οικουμενικής Συνόδου. Στις αρχές, λοιπόν, της εμφάνισης του θεματικού στρατού, η καίρια αντίθεση παρατηρείται ανάμεσα στα δύο καβαλλαρικά θέματα της επαρχίας (Ανατολικοί και Αρμενιάκοι) και το «πρωτευουσιάνικο» Οψίκιον.

Ο **Ιουστινιανός Β'**, όμως, θα ανατρέψει αυτόν το συσχετισμό των δυνάμεων: μετέτρεψε το ρόλο του Οψικίου, μάλλον αλλάζοντας τη σύνθεσή του με τη μετοίκηση στα εδάφη του Σλάβων και Αρμενίων, και, μετά την οριστική του πτώση το 711, το Οψίκιον θα στραφεί και αυτό προοδευτικά εναντίον της συγκληπικής κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης και το γεγονός αυτό το φέρνει εγγύτερα προς τους δύο άλλους, ανταγωνιστικούς του μέχρι τότε, θεματικούς στρατούς. Στη στροφή του 7ου προς τον 8ο

αι. είχαν ολοκληρωθεί όλες οι απαραίτητες διεργασίες που θα οδηγούσαν τη νέα ανερχόμενη κοινωνική ομάδα, το στρατό, στην εξουσία: το 717 Ανατολικοί, Αρμενιάκοι και Οψίκιον επέβαλαν ως αυτοκράτορα τον Λέοντα Γ' Ισαυρο. Ο 7ος αι., μέσα από το δεσμό των θεμάτων, έδωσε στη βυζαντινή κοινωνία την αμιγώς μεσαιωνική μορφή της, τη μόνη μορφή που μπόρεσε να την καταστήσει βιώσιμη και, στη συνέχεια, ακμαία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Λιψία 1899.
G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure, *Byzantion* 23 (1953/4), 31-66.
F. Dölger, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα, *Historia* 4 (1955), 189-198.
A. Pertusi, La formation des thèmes byzantins, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress (München 1958)*, Μόναχο 1960, I, 1-40.
J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959.
R.-J. Lilie, Die zweihundertjährige Reform, *Byzantinoslavica* 45 (1984), 27-39, 190-201.
Βασιλική Βλυσίδου, Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Ερευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1998.
Μαρία Λεοντοίνη, *Κωνσταντίνος Δ': Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας* (δακτυλ. διδακτ. διατριβή), Αθήνα 2001.

Π

Του PETER SOUSTAL

δρος, μέλους της επιτροπής της Αυστριακής
Ακαδημίας για την Tabula imperii Byzantini

ριν να προσπαθήσω να προβάλω, σε πολύ γενικές γραμμές, μια εικόνα της ιστορίας της Βαλκανικής χερσονήσου σ' αυτή τη χρονική περίοδο των λεγόμενων «Σκοτεινών αιώνων», χρειάζονται ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις: η γεωγραφία αυτής της περιοχής της νοτιοανατολικής Ευρώπης χαρακτηρίζεται από το ορεινό της ανάγλυφο, που ευνοούσε την ανάπτυξη μικρότερων ενοτήτων, ενώ ήταν αντίξοη στην ύπαρξη μεγάλων κρατικών οντοτήτων. Στην υστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή εποχή, δηλαδή πριν από τη σλαβική διείσδυση, η Βαλκανική ήταν ένα σημαντικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στη μεταγενέστερη Βοσνία και τη Σερβία υπήρχε μεταλλουργία, η Θράκη ήταν ένας οπιοβολώνας και σε ολόκληρη τη Βαλκανική, ιδιαίτερα τη δυτική, στρατολογούνταν σε μεγάλη κλίμακα στρατιώτες για το ρωμαϊκό στρατό.

Το γεγονός με τις πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες ήταν, χωρίς αμφιβολία, η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων τον 7ο αι. Ήδη επί **Ιουστινιανού Α'**, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό της βασιλείας του, συνέβησαν τακτικές λεηλασίες από Σλάβους και οι πρώτοι ανήκοντες στις σλαβικές εθνότητες εγκαταστάθηκαν στη Βαλκανική. Γύρω στο 580 η σλαβική διείσδυση και εγκατάσταση πήρε μεγάλη έκταση. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην προώθηση προς Δυσμάς του τουρκικού φύλου των Αβάρων, οι οποίοι έκαναν ισχυρή την παρουσία τους στις υπώρειες της Παννονίας. Το κέντρο της αβαρικής ισχύος βρισκόταν ανάμεσα στους ποταμούς Δούναβη και Τισσό, δηλαδή δυτικά του κέντρου βάρους του σλαβικού όγκου. Οι πολεμοχαρείς Αβαροι υπέταξαν ένα τμήμα των σλαβικών φύλων και το μετέτρεψαν σε πολεμιστές τους και άλλα τμήματα τα ανάγκασαν σε φυγή διά μέσου του Δούναβη, δηλαδή σε διείσδυση στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι Σλάβοι ήταν χωρισμένοι σε πολλές φυλές και δεν διέθεταν πολιτική οργάνωση. Αντίθετα, οι Αβαροι κατείχαν ακόμη και την τέχνη της πολιορκίας. Ως το 591, και μετά πάλι από το 602 (δολοφονία του **Μαυρικίου** ο οποίος είχε

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΤΟ

1

2

1. Το ανάκτορο του Διοκλητιανού στο Σπλίτ (Σπαλάτο) σε φωτογραφία του 19ου αιώνα και σε γκραβούρα του 18ου (2) από τον Robert Adams. Εδώ οχυρώθηκαν οι ιθαγενείς κατά την εισβολή των Αβάρων

σταθεροποιήσει σε κάποιο βαθμό το σύνορο στον Δούναβη και τον Σάβα) ως το 629 οι Βυζαντινοί δεν ήταν σε θέση εξαιτίας του πολέμου εναντίον των Περσών (Σασσανίδες) να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά με μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις τη διείσδυση Αβάρων και Σλάβων. Σημαντικό γεγονός αποτελεί η άλωση της πόλης Σίρμιον το 582. Μετά το 602 και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια του αυτοκράτορα **Ηράκλειου**, οι Σλάβοι δεν συνάντησαν, κατά την εγκατάστασή τους στις περιοχές των σημερινών κρατών Βουλγαρία, Σερβία, ΠΓΔΜ και σε τμήματα της Ελλάδας, αντίσταση αξία λόγου. Από τα αποκαλούμενα *θαύματα του Αγ. Δημητρίου* συνάγεται ότι η Θεσσαλονίκη περιβαλλόταν ήδη στη δεύτερη δεκαετία του 7ου αιώνα από σλαβικές εγκαταστάσεις (πολιορκίες από Αβάρους και Σλάβους το 586 και περί το 618).

Την εποχή αυτή στα βορειοδυτικά της Βαλκανικής, Κροατία, Δαλματία και δυτική Βοσνία, υπάρχει επίσης εγκατάσταση Αβάρων. Το 614 η Σάλων, πρωτεύουσα της επαρχίας Δαλματίας, λεηλατήθηκε και καταστράφηκε: ο πληθυσμός της κατέφυγε στο ανάκτορο του **Διοκλητιανού** στο Σπλίτ (Split), του οποίου το όνομα κατάγεται από το «Παλάτιον». Ο πληθυσμός της δαλματικής Επιδαύρου βρήκε καταφύγιο στην κοντινή Ραγούζα/Dubrovnik. Πολλοί *Ρωμάνοι* (από τις πηγές) βρήκαν προστασία στα κοντινά νησιά. Τη σλαβική και αβαρική εγκατάσταση μαρτυρούν τόσο πληροφορίες από το συμπληρωματικό εγχειρίδιο του αυτοκράτορα **Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου** (+959) *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν* όσο και συμπεράσματα αρχαιολογικών ερευνών.

Ανάμεσα στους Σλάβους, που, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι., διείσδυσαν σε ευρείες περιοχές της Βαλκανικής και σταθεροποίησαν εκεί την εγκατάστασή τους, διακρίνονται δύο κύριες ομάδες: η πρώτη από αυτές υποτάχθηκε στα τέλη του 7ου αι. από τον τουρκικής καταγωγής Λαό των *Βουλγάρων*, τον αφομοίωσε στην πορεία και πήρε το όνομά τους *Βούλγαροι*, το οποίο φέρει σχεδόν από τον 9ο αι. ως σήμερα (βλ. παρακάτω). Η επίκληση ή χαρακτηρισμός *Μακεδόνες*, αντίθετα, είχε στο Μεσαίωνα γεωγραφική και όχι εθνική έννοια. Η δεύτερη σλαβική κύρια ομάδα περιήλθε κατά πάσα πιθανότητα στο δεύτερο τέταρτο του 7ου αι. (στη διάρκεια ενός δεύτερου κύματος εισβολών) υπό τον έλεγχο των μεταξύ τους συγγενικών φύλων *των*

ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟ ΑΙΩΝΑ

ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ

Η πύλη (3) και
τμήμα (4) των
ερείπιών της
Πλίσκας.

5. Αεροφωτογραφία
του τεράστιου
στρατοπέδου που
αποτελέσσε την
«πρωτεύουσα» των
Βουλγάρων

Σέρβων και των Κροατών, δηλαδή περιήλθε υπό τον έλεγχο μιας σερβικής και κροατικής στρατιωτικής αυτοκρατορίας, η οποία είχε, όπως φαίνεται, εκδιώξει τους Άντιες. Στη συνέχεια οι αρχικά υποταγμένοι υιοθέτησαν το όνομα των νέων κυρίων τους. Είναι δυνατόν η ονοματοδότηρα στρατιωτική αριστοκρατία να είχε υιοθετήσει εξ αρχής τη γλώσσα των Σλάβων. Οι Σέρβοι και οι Κροάτες γίνονται αντικείμενο πραγματείας στα κεφ. 29-35 του *Προς τον ιδιον υιόν Ρωμανόν*. Σχετικά με τους Κροάτες δίνονται δύο αφηγηματικές παραλλαγές: το κεφ. 30 είναι μια «κροατική» παραλλαγή (μάλλον μεταγενέστερη και εν μέρει βασισμένη σε προφορική παράδοση που αναφέρει φραγκική επικυριαρχία) και

Το γεγονός με τις πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες ήταν, χωρίς αμφιβολία, η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων τον 7ο αιώνα

το κεφ. 31 είναι μια «βυζαντινή» παραλλαγή (βασισμένη σε υποδείξεις της αυτοκρατορικής γραμματείας: τονισμός του ρόλου του Ηράκλειου στην απόκρουση των Αβάρων και στην εγκαθίδρυση της πρώτης κρατικής εξουσίας και απίδανση επίκληση του Ηράκλειου στον πάπα να στείλει ιερείς για να εκχριστιανίσουν τους Κροάτες). Κατά ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο, τα ονόματα «Σέρβοι» και «Κροάτες» δεν ήταν σλαβικής προέλευσης, αλλά η γλώσσα ή ίσως οι γλώσσες από τις οποίες προέρχονται είναι αντικείμενο αμφισβήτησης. Στο δυτικό τμήμα της Βαλκανικής διαπιστώνεται σε σημαντικό βαθμό μια πολιτιστική ταυτότητα ανάμεσα

6. Σλαβικό αγγείο
της περιόδου της
καθόδου στη
Βαλκανική (7ος
αιώνας) που
βρέθηκε κοντά
στο Μιχάιλοβατς

στο γηγενή πληθυσμό και τους Σλάβους εισβολείς, οι οποίοι προσπορίστηκαν πολλές γνώσεις από τους αυτόχθονες.

Οι ελληνικές ηπειρωτικές περιοχές, με εξαίρεση ορισμένες παραθαλάσσιες πόλεις και ορεινές τοποθεσίες, αποικίστηκαν επίσης από τους Σλάβους. Στην Ελλάδα, οι Σλάβοι –υποθετικά εδώ ολιγαριθμότεροι από ό,τι στα βόρεια της Βαλκανικής– εξελληνίστηκαν με την πάροδο του χρόνου, και σε αυτό συνετέλεσαν ουσιαστικά οι μετακινήσεις πληθυσμών τον 9ο αι., καθώς και η εκκλησιαστική οργάνωση. Ένα πρώτο κύμα εισβολών περιέλαβε την ηπειρωτική Ελλάδα το 586 και κυρίως τα βόρεια και τα ανατολικά (ανάμεσα στα άλλα Αττική και Κόρινθο), μια δεύτερη σλαβική προώθηση προς τα νότια εκδηλώθηκε λίγο αργότερα, περίπου τριάντα χρόνια μετά: γύρω στα 614/615 οι Σλάβοι διείσδυσαν ακόμη δυτικότερα.

Θέμα ως σήμερα πολυσυζητημένο και αντικείμενο έντονων, ιδιαίτερα αρχαιολογικών ερευνών είναι η έκταση, η διάρκεια και ο καταμερισμός κατά περιοχές της σλαβικής παρουσίας στην Πελοπόννησο, καθώς επίσης και η σχέση ανάμεσα σε γηγενείς και επιήλυδες πληθυσμούς. Είναι προφανές ότι τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα συνολικά εγκαταστάθηκαν πολυάριθμοι Σλάβοι, ενώ σε οχυρωμένες παραθαλάσσιες πόλεις, όπως στην Κόρινθο, οι Έλληνες κατόρθωσαν να επικρατήσουν. Με βάση μαρτυρίες φιλολογικών πηγών και ευρημάτων νομισματικών θησαυρών, ει-

5

ναι αποδεκτό ένα πρώτο σλαβικό επιθετικό κύμα στο χρονικό διάστημα 578-590 και ακολούθησε η εισβολή του 614/615 που αναφέρθηκε πιο πάνω. Οποσδήποτε οι πόλεις δεν βρέθηκαν υπό καθεστώς μόνιμης πολιορκίας, αλλά σε πολλές περιπτώσεις εμφανίζονται να έχουν συναλλαγές εμπορευμάτων με τους Σλάβους που ασχολούνται με τη γεωργία. Μετά τη φάση της εγκατάστασης τα πράγματα έφτασαν, φυσικά, και σε πολεμικές αναμετρήσεις. Η ισχυρότερη βυζαντινή παρουσία εντοπίζεται στην ανατολική ακτή της Πελοποννήσου, οπωσδήποτε όμως δεν πρέπει κανείς να συμπεραίνει από αυτό ότι η ανατολική ακτή της Πελοποννήσου παρέμεινε συνεχώς υπό βυζαντινό έλεγχο. Επίσης δεν πρέπει κανείς να βλέπει εξαφάνιση του ελληνικού πληθυσμού στην ενδοχώρα, όπως ακόμη δεν πρέπει να αποκλειστεί ο εξελληνισμός των Σλάβων να είχε συντελεστεί λίγο πριν από τη βυζαντινή ανάκτηση και τον εκχριστιανισμό της Πελοποννήσου στις αρχές του 9ου αι. Σε κάθε περίπτωση, τη θέση της βυζαντινής διοίκησης δεν κατέλαβε καμιά αντίστοιχη σλαβική μορφή εξουσίας. Το αργότερο ως το 10ο αι. ο Ελληνισμός είχε επιβληθεί στην Πελοπόννησο γλωσσικά και πολιτιστικά.

Τον 7ο αι. οι Βυζαντινοί μπορεί να είχαν χάσει τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της Βαλκανικής, οι Σλάβοι όμως δεν κατόρθωσαν να οργανωθούν σε ένα μόρφωμα που να μοιάζει με κρατικό. Ζούσαν σε φυλειακές ενότητες ανεξάρτητες μεταξύ τους. Οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν τις ημιαυτόνομες σλαβικές φυλειακές και πολεμικές ενότητες μαζί

με τις περιοχές τους με την ονομασία *Σκλαβηνιαί*. Μια συνέπεια των σλαβικών εισβολών ήταν επίσης το ότι η σημαντική επικοινωνιακή σύνδεση Ανατολής και Δύσης διά της Βαλκανικής, η Εγνατία οδός και διά μέσου της η χερσαία επικοινωνία ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη κατ'αιρέτη γινόνταν *αδιεξόδευτος*, είτε ολοκληρωτικά είτε μερικά. Οι θαλάσσιοι δρόμοι προς τη δυτική ακτή της Βαλκανικής έγιναν επικίνδυνοι, αρχικά εξαιτίας της σλαβικής, στη συνέχεια όμως, και ιδιαίτερα προς τα τέλη του 7ου αιώνα, εξαιτίας της αραβικής πειρατείας.

Σχεδόν αμέσως μετά το τέλος του περσικού πολέμου (629) άρχισαν οι αραβικές επικίνδυνες επιθέ-

Τα μέτρα των Βυζαντινών για αποκατάσταση της κυριαρχίας τους στη Βαλκανική συνδέονται με τα αποκαλούμενα δέματα

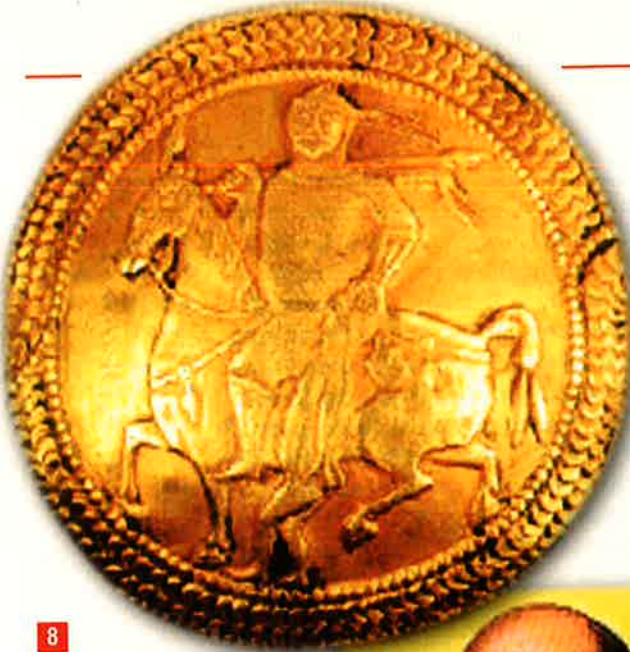
σεις στην Αυτοκρατορία, που επανειλημμένα έφτασαν από τη θάλασσα ως την Κωνσταντινούπολη (ιδιαίτερα το 674-678). Το 658 ο εγγονός του Ηράκλειου Κώνστας Β' οργάνωσε μια εκστρατεία εναντίον των Σλάβων στη Μακεδονία: έθεσε ένα μεγάλο πλήθος Σλάβων υπό βυζαντινό έλεγχο και μετοίκισε πολλούς από αυτούς στη Μικρασία, όπου επιστρατεύθηκαν στον αγώνα εναντίον των Αράβων.

Γύρω στο 635 ο **Κούβρατ** (+γύρω στο 642), γιγής-φύλαρχος των Ονογούρων Βουλγάρων που ζούσαν ημινομαδικά γύρω από την Αζοφική θάλασσα, κατόρθωσε να αποσπασθεί από την αραβική κυ-

7. Σλαβικά κοσμήματα του 9ου αιώνα από τη Μιτροβίτσα

7

8

8. Πρωτοβουλγα-
ρική ανάγλυφη
παράσταση
έφιππου πολεμιστή.
9. Ο Βούλγαρος
ηγεμόνας
Ασπαρούχ σε
σύγχρονη
ανιστορική
απεικόνιση

9

ριαρχία και να υποτάξει διάφορες Βουλγαρικές εθνότητες. Οι τελευταίες αυτές εκτοπίστηκαν στη συνέχεια από τους Χαζάρους. Μια ομάδα Ονογουρών Βουλγάρων εγκαταστάθηκε σταθερά στην περιοχή των εκβολών του Δούναβη υπό τον Ασπαρούχ, γιο του Κούβρατ. Την έβδομη δεκαετία του 7ου αι. επεκτάθηκαν στην περιοχή ανάμεσα στον Δούναβη και την οροσειρά του Αίμου (σήμερα Stara Planina) υποτάσσοντας ή εκδιώκοντας τα εκεί σλαβικά φύλα. Το 681 ναυάγησε μια εκστρατεία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ' και οι Βυζαντινοί υποχρεώθηκαν με μια συνθήκη τον ίδιο χρόνο να αναγνωρίσουν de facto το κράτος των Βουλγάρων στη Μοισία. Ορίστηκαν ειήσιες πληρωμές στους Βουλγάρους και οι Βυζαντινοί μπόρεσαν έτσι να θεωρούν τους Βουλγάρους ως *φοιιδεράτους* στα αυ-

**Ο 7ος αιώνας ήταν για τη Βαλκανική
χερσόνησο μια αποφασιστική εποχή
και για το Βυζάντιο, μια δύσκολη φάση**

τοκρατορικά εδάφη. Οι Βούλγαροι επιστράτευαν τους Σλάβους ως υπερασπιστές των συνόρων τους. Αυτοί οι αριθμητικά όχι τόσο πολυάριθμοι αποκαλούμενοι Πρωτοβούλγαροι (=οι όχι ακόμη εκσλαβισμένοι τουρκικής προέλευσης Βούλγαροι) είχαν «πρωτεύουσα» την Πλίσκα, ένα μεγάλο στρατόπεδο (επιφάνειας περίπου 23 τ.χλμ.) περιβεβλημένο από τείχος σε μια πρηνή έκταση και με ένα ανάκτορο στο κέντρο. Ο **Θεοφάνης** αναφέρει επτά σλαβικές γενεές και τους αποκαλούμενους *Σεβέρεις*, οι οποίες γενεές είχαν υποταχθεί από τους πολεμοχαρείς και ανώτερους οργανωτικά Βουλγάρους. Ως τον 9ο αι. βρίσκουμε στις πηγές διάκριση Σλάβων από Βουλγάρους, ενώ στα τέλη του 9ου και στις αρχές του 10ου αι., ηγετικό στρώμα των (Τουρκο)Βουλγάρων υιοθέτησε τη γλώσσα της σλαβικής πλειονότητας του πληθυσμού. Ελάχιστες λέξεις από τη γλώσσα των Πρωτοβουλγάρων περιλήφθηκαν στη γλώσσα των Σλάβων Βουλγάρων.

Τα μέτρα των Βυζαντινών για αποκατάσταση της κυριαρχίας τους στη Βαλκανική συνδέονται με τα αποκαλούμενα *θέματα*. Αυτά τα θέματα εξελίχθηκαν οπωσδήποτε βαθμιαία και, σε ό,τι αφορά την αρχική τους φάση, εκφράσεις όπως «θεματική οργάνωση» ή «θεματικό σύστημα» είναι αδόκιμες. *Θέμα* σήμαινε *στρατιωτική μονάδα* και, στη συνέχεια, *θέμα* αποτέλεσε την επωνυμία της στρατιωτικής διοίκησης μιας περιοχής (κατά προσέγγιση πρότυπο τα προγενέστερα Εξαρχάτα). Ο στρατηγός ήταν στρατιωτικός διοικητής ενός τέτοιου θέματος και είχε επιπλέον σημαντικές δικαιοδοσίες (μεταξύ άλλων και δικαστικές) στον πολιτικό τομέα. Τα πρώτα θέματα ήταν μεγάλες περιοχές στη Μικρασία. Στα Βαλκάνια, όπως εξάλλου και στη Μικρασία, στους θεματικούς στρατούς στρατολογήθηκαν επίσης Σλάβοι. Η βήμα προς βήμα εισαγωγή των θεμάτων στη Βαλκανική αντικατοπτρίζει ισομερώς τη χρονολογία της αποκατάστασης της βυζαντινής ισχύος. Ήδη στη Σύνοδο του 680/681 συμμετέχει ένας *κόμης του βασιλικού Οψικίου* (ΒΔ Μικρασία), ο οποίος είναι ταυτόχρονα *υποστράτηγος Θράκης*. Η ύπαρξη ενός *θέματος Θράκης* μνημονεύεται για πρώτη φορά το 687 σε γράμμα του αυτοκράτορα **Ιουστινιανού Β'** προς τον πάπα (*Thracianus exercitus*), όπου η Θράκη εμφανίζεται ως μοναδικό θέμα στη Βαλκανική: πρέπει να συστήθηκε το 681 ή αμέσως μετά ως αυθύπαρκτο θέμα και να συμπεριέλαβε την περιοχή δυτικά της Κωνσταντινούπολης. Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος αποδίδει την ίδρυση του θέματος στον Κωνσταντίνο Δ' (668-685). Η περιοχή αυτή ήταν προφανώς εν μέρει υπό βυζαντινό έλεγχο συνεχώς ή η πρώτη που ανακτήθηκε. Λίγο μετά το 687 πρέπει να ιδρύθηκε

10. Αντίσκηνα του βουλγαρικού στρατού από το «Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη» μετά την οριστική εγκατάσταση στη Βαλκανική.

11. Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων με τη βάπτιση του ηγεμόνα τους, από το Χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασή

το θέμα Ελλάδος. Ο διοικητής του **Λεόντιος** αναμειχθηκε, λίγο μετά το διορισμό του σ' αυτό, στην εκθρόνιση του Ιουστινιανού Β' και ανέβηκε ο ίδιος στο θρόνο. Η έκταση και η κατάσταση του θέματος αυτού δεν είναι ευδιάκριτες. Μόλις γύρω στο 800 ιδρύθηκε ακόμη ένα θέμα στη Βαλκανική, το παρακείμενο στο θέμα Θράκης, *Θέμα Μακεδονίας*. Όπως φαίνεται, ο στρατηγός του είχε την έδρα του στην Αδριανούπολη.

Το 688/689 ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' εκστράτευσε στη Δύση μέσω της Θράκης υποτάσσοντας πολλούς Σλάβους, αιχμαλώτισε πολλούς που μετοίκησαν στη Μικρασία και έφθασε ως τη Θεσσαλονίκη. Κατά την επιστροφή του έπεσε σε μια βουλγαρική ενέδρα και μόλις μπόρεσε να σώσει τη ζωή του. Αυτοί οι Βούλγαροι οπωσδήποτε δεν ήταν οι Βούλγαροι του Ασπαρούχ, αλλά εκείνοι του Κούβερ (αδελφού του Ασπαρούχ;), που εγκαταστάθηκαν στη δυτική Μακεδονία γύρω στο 680 και προσπάθησαν μάταια να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη. Και αυτοί πρέπει να αφομοιώθηκαν από τους Σλάβους.

Ο πρώιμος Μεσαίωνας, ιδιαίτερα ο 7ος αιώνας, ήταν για τη Βαλκανική μια αποφασιστική εποχή

και για το Βυζάντιο, μια δύσκολη φάση. Συντελέστηκαν σημαντικές δημογραφικές μεταβολές. Με εξαίρεση τους Έλληνες στα νότια της Βαλκανικής, τους προγόνους των Αλβανών που ζούσαν διασπαρμένοι σε διάφορες ορεινές περιοχές και τους Βλάχους, ο αρχαίος πληθυσμός της Βαλκανικής (Θράκες, Δάκες, Ιλλυριοί κ.ά.) αντικαταστάθηκε από νέες εθνότητες: το τουρκικό έθνος των Βουλγάρων και τα σλαβικά φύλα, από τα οποία προήλθαν οι Σέρβοι, οι Κροάτες και οι Σλάβοι Βούλγαροι. Στη συνέχεια, αυτές οι νέες εθνότητες εκχριστιανίστηκαν –κάτι που σε πολλές περιπτώσεις συνέβη μόνο επιφανειακά– και περιήλθαν στη σφαίρα επιρροής (δικαιοδοσία) είτε της Ρώμης, δηλαδή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, είτε της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας: αργότερα ίδρυσαν δικές τους, εθνικές Εκκλησίες. Πολλές από αυτές τις παράπλευρες ενότητες είναι ενεργές ακόμη και σήμερα. Μια ιδιόμορφη εξέλιξη σε σχέση με αυτά έζησε η Βοσνία, όπου η Καθολική Εκκλησία δεν μπόρεσε να επιβληθεί και εγκαθιδρύθηκε εκεί στη διάρκεια του Μεσαίωνα μια αιρετική Εκκλησία.

Η ΔΗΘΕΝ «ΜΕΓΑΛΗ ΣΙ

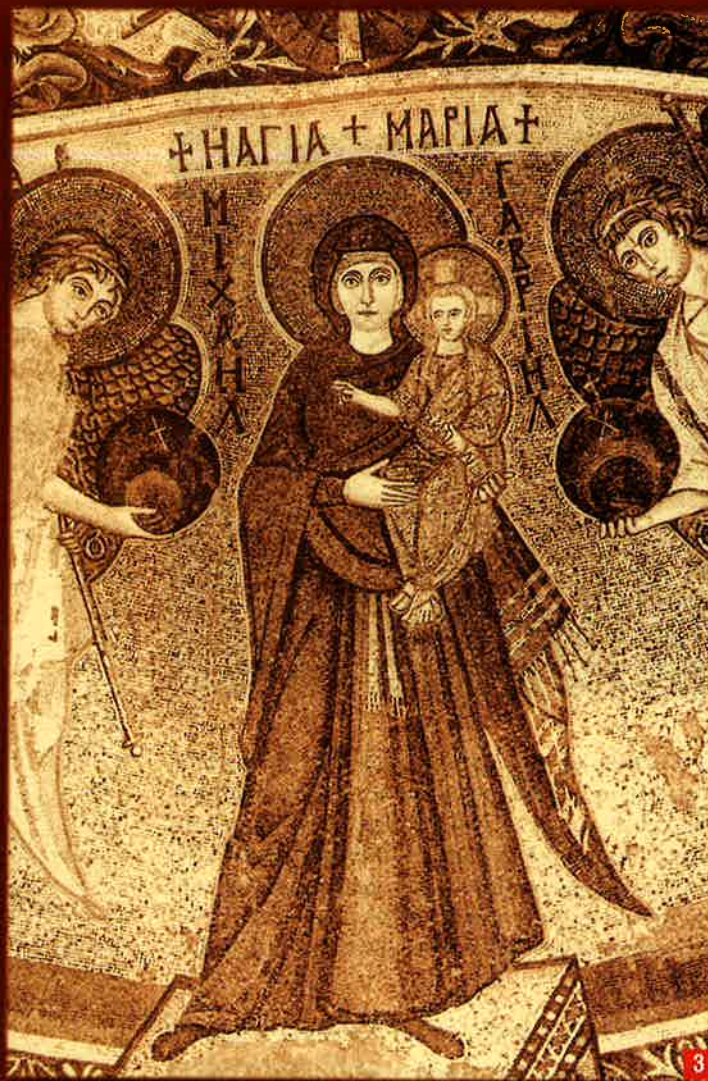
Του ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ
κύριου ερευνητή ΙΒΕ/ΕΙΕ

Βυζαντινός χρονικογράφος Γεώργιος Μοναχός (9ος αι.) σε ένα σημείο της *Χρονογραφίας* του μεταξύ άλλων διηγείται και ότι ο πρώτος εικονοκλάστης αυτοκράτορας, ο Λέων Γ' (717-741), κατέστρεψε με εμπρησμό τον *οικουμενικόν διδασκαλείον* στην Κωνσταντινούπολη και ότι θύματα της φωτιάς ήταν όλοι οι δάσκαλοι του ιδρύματος, αλλά και τα βιβλία

τους. Η πληροφορία αυτή, που επαναλαμβάνεται και από μεταγενέστερες πηγές που αντλούν από τον Γεώργιο Μοναχό, έχει αποδειχθεί ότι είναι ανακριβής και θεωρείται αποκύημα της μισαλλοδοξίας των εικονοφίλων εναντίον του Λέοντιος. Παλαιότερα όμως ήταν ένας από τους λόγους που, σε συνδυασμό με την εμφανή ποσοπική μείωση της συγγραφικής παραγωγής των Βυζαντινών κατά τους 7ο και 8ο αιώνες (σε σχέση με την αντίστοιχη παραγωγή των προηγούμενων και των επόμενων αιώνων), καθώς και με την παράλληλη μείωση της αντιγραφής αρχαίων ελληνικών έργων κατά το ίδιο διάστημα, είχε οδηγήσει στη διατύπωση της θεωρίας περί της «μεγάλης σιγής» των γραμμάτων κατά τους αποκαλούμενους *σκοτεινούς αιώνες*.

2

3

1. Μικρογραφία, αναφερόμενη στην εικονομαχία, από το Ψαλτήριο του Χλουντάφ.
2. Ο εικονομάχος αυτοκράτορας Λέων Γ' ο Ισαυρος κατηγορήθηκε αβόσιμα από τους εικονολάτρες χρονικογράφους ότι έκαψε το οικουμενικό δίδασκαλείο.
3. Ψηφιδωτό της Παναγίας ανάμεσα στους Αρχαγγέλους, από την Παναγία Αγγελόκτιστη στο Κίτι της Κύπρου στα τέλη του δού ή το πρώτο μισό του 7ου αιώνα (The Transformation of the Roman World, British Museum Press 1997, σελ. 101)

ΓΗ» ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Σχεδόν ως το 1950 στη σχετική βιβλιογραφία επικρατούσε η άποψη ότι στο Βυζάντιο για περίπου δύο αιώνες –από το 650 έως το 850 σε γενικές γραμμές– δεν καλλιεργήθηκαν τα γράμματα και είχε οβησει κάθε ίχνος πνευματικής κίνησης. Η αντίληψη αυτή ανάγεται στο πασίγνωστο έργο του Αγγλου ιστορικού **Εντουαρντ Γκίμπον** (Edward Gibbon), *A History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (τόμ. 5, London 1788, 511), αλλά στη διάδοσή της ασφαλώς είχε συντελέσει περισσότερο το ότι διατυπώνεται ως εξής στον πρόλογο της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του **Καρλ Κρουμπάχερ** (Karl Krumbacher): «Αλλ' εάν ως εκ των ανωτέρω δήλον γίνεται, ζωηρά ενεργηκότης παρατηρείται εν τη λογοτεχνία και εν τη καλλιέργεια των

γραμμάτων από των αρχών του 8 μέχρι των μέσων περίπου του 9 αιώνας... μετά την περιόδον όμως ταύτην καταπλήσσει ημάς το παμμέγεδες κενόν όπερ παρουσιάζει ο πολιτισμός των βυζαντινών. Τους χρόνους πλουσίας και επιτυχούς πολλάκις παραγωγής ακολουθεί απροσδοκίως και σχεδόν αποτόμως εποχή θλιβεράς ερημώσεως, επεκτεινομένης επί πάντα ομοίως τα είδη της λογοτεχνίας πλην των εκκλησιαστικών» (μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', Αθήνα 1897, 20. Σημειωτέον ότι ο **Σωτηριάδης** και σε άλλα σημεία της μετάφρασής του έχει προσθέσει σημειώσεις με παρεμφερείς αντιλήψεις). Και ο **Α. Ερχαρντ** (A. Ehrhard) (1862-1940), ο οποίος είχε συντάξει το τμήμα περί θεολογίας στο εγχειρίδιο του Κρουμπάχερ, έγραφε χαρακτηριστικά ότι «η θεολο-

4. Ο Βρετανός ιστορικός Εντουαρντ Γκίμπον

γία αδιαλείπτως υπήρξεν αντικείμενον ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, δεν περιέπεσε δε ποτέ εις την ιελείαν ερήμωσιν, ήτις εν τη θύραθεν λογοτεχνία επεκράτησεν από του 650 έως του 750» (μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', Αθήνα 1897, 73). Παρόμοιες απόψεις είχε διατυπώσει και ο Ρώσος ιστορικός Α. Βασίλιεφ (Α. Vasiliev) στην *Ιστορία* του, με τη διαφο-

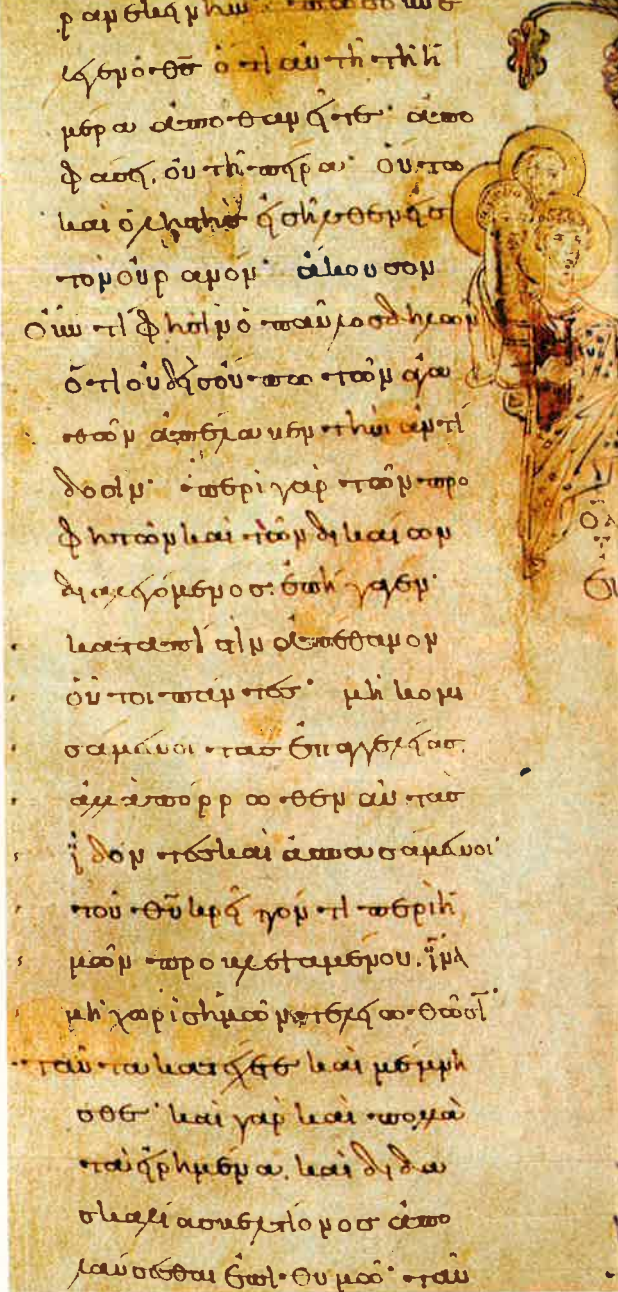
Ως το 1950 επικρατούσε η λανθασμένη άποψη ότι την περίοδο 650-850 είχε σβήσει κάθε ίχνος πνευματικής κίνησης

5. Ο καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ν. Τωμαδάκης

ρά ότι καιά τη γνώμη του το διάστημα καιά το οποίο σημειώθηκε σιγή των γραμμάτων είναι περίπου ένας αιώνας, από το 610 έως το 717 (*Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1954, τόμ. Β', 361-371).

Βεβαίως σήμερα οι απόψεις αυτές δεν γίνονται πια αποδεκτές (αν και κατά καιρούς εμφανίζονται κάποιες όψιμες επιβιώσεις τους). Τόσο στην ελληνική όσο και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία εδώ και περίπου πενήντα χρόνια έχει εμφανιστεί μια τάση επανεκτίμησης και διαφορετικής αντιμετώπισης του θέματος. Στην ελληνική βιβλιογραφία πρώτος που εξέτασε το πρόβλημα ήταν ο **Ι.Β. Παπαδόπουλος** (1875-1957), βυζαντινολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με το άρθρο του «Τα καιά την περιόδον την καλουμένην της “μεγάλης σιγής”» (*Λεύκωμα των εν Αθήναις Μεγαλοσχολίων*, Αθήνα 1952) και ακολούθησε ο **Ν.Β. Τωμαδάκης** (1907-1993), καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής των Αθηνών, αρχικά πιο

σύντομα στο βιβλίο του *Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και κειμένων* (Αθήνα 1961, 301-306) και κατόπιν αναλυτικότερα στο άρθρο «Η δόθεν μεγάλη σιγή των γραμμάτων εν Βυζαντίω, 650-850. Αρχαιогνωσία και πνευματικά εκδηλώσεις» (*Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38, 1971, 5-26). Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία πάλι η στροφή στην αντιμετώπιση του προβλήματος αρχίζει να εμφανίζεται σε δημοσιεύματα όπως του **Μπ. Εμερ-ντινζέρ** (B. Hemmerdinger), του **Ζ. Ιριζουάν** (J. Irigoin) και του **Σ. Ιμπελιζζέρι** (S. Impellizzeri) (βλ. βιβλιογραφία), και πιο συστηματική αντιμετώπιση επιχειρείται στο βιβλίο του **Π. Λεμέρλ** (P. Lemerle) για τον πρώτο βυζαντινό ουμανισμό, καθώς και σε πολυάριθμα άρθρα του **Π. Σπεκ** (P. Speck). Τέλος, οι νέες αντιλήψεις της έρευνας αντικατοπτρίζονται στην πολύ πρόσφατη ιστορία των λογοτεχνικών κειμένων της περιόδου από τον **Α.Π. Καζντάν** (Α. Ρ. Kazhdan) [*A history of byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999]. Βεβαίως είναι

6

7

6. Περγαμηνή (9ος αιώνας) των Ομιλιών του Ιωάννη Χρυσοστόμου σε μικρογράμμητη γραφή.
7. Ο Γερμανός θεμελιωτής της βυζαντινολογίας Καρλ Κρουμπάχερ

φείλεται περισσότερο σε φυσική φθορά και σε άλλους παράγοντες, και όχι σε παύση της αντιγραφικής δραστηριότητας, όπως πιστευόταν παλαιότερα. Εξάλλου κατά τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα ήταν σε εξέλιξη το φαινόμενο που είναι γνωστό ως *μεταχαρακτηρισμός*, η μεταγραφή δηλαδή των χειρογράφων από την κεφαλαιογράμμητη στη

Η «γραμματεία» της εποχής αυτής εξετάζεται πλέον με άλλη προοπτική και μακριά από τις προκαταλήψεις του παρελθόντος

φυσικό σε παρόμοιες πολλαπλές προσεγγίσεις του ίδιου θέματος να παρατηρούνται μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις στις γνώμες των ειδικών, πάντως η «γραμματεία» γενικότερα της εποχής αυτής εξετάζεται πλέον με άλλη προοπτική και μακριά από τις προκαταλήψεις του παρελθόντος. Έχουν εκλείψει οι απόλυτες και ακραίες διατυπώσεις περί ανυπαρξίας πνευματικής ζωής και γίνεται πλέον λόγος για καμπή, για κρίση και στη γνώση, απόρροια της γενικότερης κρίσης της εποχής. Η διήγηση του χρονικογράφου Γεωργίου Μοναχού, που προαναφέραμε, δεν ερμηνεύεται πλέον κατά γράμμα, αλλά θεωρείται παράδοση που έχει δημιουργηθεί εκ των υστέρων σε κύκλους εικονολατρικούς, οι οποίοι επεδίωκαν έτσι να εμφανίσουν τους αντιπάλους τους ως αδιάφορους για τα γράμματα. Από τη συγκεκριμένη εποχή μπορεί να μην υπάρχουν χειρόγραφα με κοσμικά κείμενα, αλλά παράλληλα ελάχιστα είναι και τα χειρόγραφα με θεολογικά κείμενα, οπότε πρέπει να δεχθούμε ότι η έλλειψη χειρογράφων ο-

μικρογράμμητη γραφή.

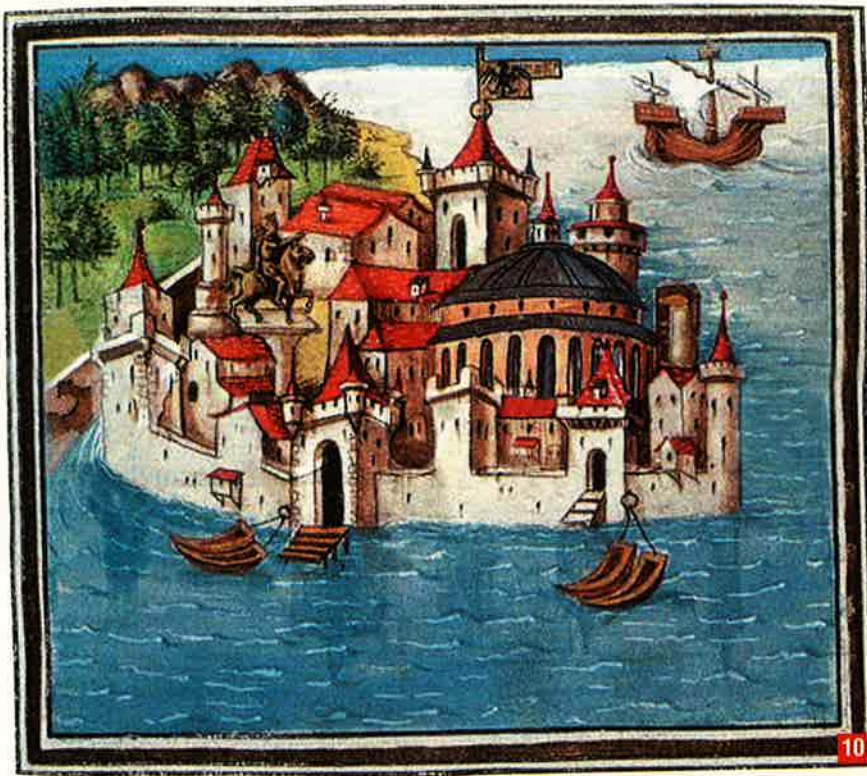
Όσο για το σύστημα της παιδείας, οι μνείες είναι λίγες και σποραδικές, επιτρέπουν πάντως να διαπιστώσουμε τη συνέχεια της παράδοσης. Και γενικά, όπως γράφει ο Καζνιάν (ό.π., 138), συνοψίζοντας κατά κάποιον τρόπο τα πορίσματα της προηγούμενης έρευνας, η εποχή χαρακτηρίζεται από την κατάρρευση όλων των οικονομικών και πολιτιστικών μορφών που είχαν διαμορφωθεί στο πλαίσιο της αρχαίας πόλης και από τη γενική κρίση ήταν φυσικό να επηρεαστεί και η παιδεία και η πνευματική ζωή στο σύνολό της. Επιπλέον ο Καζνιάν το διάστημα 650-850 το διαιρεί σε δύο μικρότερα, ένα μεγαλύτερο σε διάρκεια, από 650 ως 775, αλλά με πιο περιορισμένη συγγραφική παραγωγή σε σχέση με το επόμενο, που είναι συντομότερο χρονικά, από 775 ως 850, αλλά σε αυτό σαφώς παρουσιάζεται πιο πλούσια συγγραφική δραστηριότητα.

Καθώς η πλειονότητα των κειμένων της Βυζαντινής Λογοτεχνίας όλων των περιόδων είναι θεολογι-

8. Ο βυζαντινολόγος Ζαν Ιριζούαν

8

9. Μορφή αγίου
από τη Santa-
Maria Antiqua
της Ρώμης του
7ου αιώνα.

10. Η «Νέα
Ρώμη» σε
φραγκική
μικρογραφία

κή, αναμενόμενο είναι και στην περίοδο των σκοτεινών αιώνων να παρατηρείται κάτι ανάλογο. Σε ποιο βαθμό είχαν γραφτεί και άλλα κείμενα, που δεν διασώθηκαν, δεν είναι εύκολο να το διαπιστώσουμε. Γίνεται λόγος, π.χ., για μερικά ιστοριογραφικά κείμενα, από τα οποία το ένα αποδίδεται σε κάποιον **Τραϊανό πατρίκιο**, ένα άλλο αποδίδεται σε κάποιον **Ιππόλυτο** και ένα τρίτο είναι γνωστό ως **Μέγας χρονογράφος**, αλλά δεν υπάρχει κάποια σαφέστερη εικόνα για το περιεχόμενό τους. Πρέπει να φθάσουμε στα τέλη του 8ου αιώνα και στις αρχές του 9ου αι. για να συναντήσουμε έργα όπως η *Ιστορία Σύντομος* του πατριάρχη **Νικηφόρου** (758-829), ή η *Εκλογή Χρονογραφίας* του **Γεωργίου Συγκέλλου** (περ. 760-810/811), και κυρίως η *Χρονογραφία* του **Θεοφάνη του Ομολογητή** (760-818).

Όσο για τα θεολογικά κείμενα με την ευρύτερη έννοια, θυμίζουμε ότι τόσο ο Κρουμπάχερ όσο και ο Ερχαρντ, στις γενικές εκτιμήσεις τους, που σημειώθηκαν προηγουμένως, εξαιρούσαν τη θεολογική γραμματεία από το φαινόμενο της παρακμής των υπόλοιπων λογοτεχνικών ειδών, κάτι εύλογο, αφού

την εποχή αυτή ακμάζουν και γράφουν συγγραφείς όπως ο **Ιωάννης ο Δαμασκηνός** (675-749), ο οποίος συστηματοποίησε τη δογματική της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο έργο του *Πηγή Γνώσεως*, ο **Ανδρέας Κρήτης** (660-740), ο οποίος εκτός από τα πεζά θεολογικά του κείμενα έγραψε και υμνογραφικούς κανόνες με διεισδυτικές περιγραφές της ανθρωπίνης ψυχοσύνθεσης, και ο **Κοσμάς ο Μελωδός** (περ. 675-752), κατά κοινή ομολογία ο καλύτερος από τους Βυζαντινούς κανονογράφους. Οι υποστηρικτές της θεωρίας περί της μεγάλης σιγής είχαν υποτιμήσει τη σημασία τους, με το σκεπτικό ότι οι συγγραφείς αυτοί έζησαν και έγραψαν μακριά από το Βυζάντιο και σε περιοχές που ήδη είχαν περιέλθει στην κατοχή των Αράβων. Όπως όμως σημειώνει ο Ν.Β. Τωμαδάκης (*Σύλλαβος*, 301), «το πνευματικόν Βυζάντιον δεν συνέπιπτε ποτέ με τα σύνορα του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους». Οι προαναφερθέντες θεολόγοι απηχούν τη βυζαντινή θεολογική παράδοση και άσκησαν σημαντική επίδραση στους μεταγενέστερους. Και εκτός από τη συμβολή τους στη θεολογική σκέψη, τα κείμενά τους και οι ποιητικές τους συνθέσεις αντικατοπτρίζουν την ευρύτατη παιδεία τους, κάτι πολύ σημαντικό για εποχή θεωρούμενη εχθρική προς τη γνώση. Περίπου σύγχρονος του Ανδρέα Κρήτη ήταν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (715-730) **Γερμανός**, με αξιόλογο ομιλητικό έργο, που φανερώνει πολύ καλή γνώση των κανόνων και των επιταγών της ρητορικής.

Η έλλειψη χειρογράφων οφείλεται σε φυσική φθορά και άλλους παράγοντες και όχι σε παύση της αντιγραφικής δραστηριότητας

Μπορεί κατά την εποχή την αποκαλούμενη των σκοτεινών αιώνων να μην υπήρξε τόσο εντατική ενασχόληση με τους αρχαίους, όπως θα παρατηρηθεί από τον 9ο αιώνα και έπειτα, όμως αρκεί κάποιος να ξεφυλλίσει απλώς το έργο των συγγραφέων που προαναφέρθηκαν, αλλά και των υπολοίπων συγγραφέων της εποχής, για να διαπιστώσει ευκολότατα την υποκείμενη αρχαιομάθεια και το ευρύ και αξιόλογο παιδευτικό υπόβαθρο. Οι επιστολές, οι λόγοι, τα θεολογικά συγγράμματα, αλλά και τα επιγράμματα του **Θεοδώρου Στουδίτη** (750-826 περίπου), του αναμορφωτή της μοναστικής ζωής (βλ. και «Ε»-Ιστορικά, τ. 18, 6-7) είναι αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της προσωπικής του παιδείας. Ο **Ιγνάτιος διάκονος** (770/780-860;), άλλος πολυγραφότατος ποιητής, επιστολογράφος και βιογράφος αγίων της εποχής, φανερώνει στα έργα του ευρυμάθεια και αφομοίωση των αρχαίων προτύπων, εφαρμόζοντας έμπρακτα στο έργο του τις διακηρύξεις περί χρησιμότητας της κλασικής παιδείας, γνωστό κοινό τόπο στα κείμενα της εποχής. Ο λίγο μεταγενέστερος **Ιωσήφ ο υμνογράφος** (816-886) επίσης στο ποιητικό του έργο παρουσιάζεται άριστος χειριστής της γλώσσας, γνώστης όχι μόνο της ομηρικής ποίησης, αλλά και πολλών άλλων κλασικών συγγραφέων. Και το ίδιο ισχύει και για την περίφημη **Κασσία ή Κασσιανή**.

Η αγιολογία της εποχής δεν είναι γραμμένη βεβαίως σε απεικονιστική διάλεκτο. Αλλά οπωσδήποτε η γλωσσική της μορφή προϋποθέτει και φανερώνει επαρκή γλωσσική παιδεία των συγγραφέων και το ενδιαφέρον για τα κείμενα αυτά δεν εξαντλείται στο θεολογικό τους περιεχόμενο, αλλά είναι πολύ ευρύτερο, καθώς αποτελούν αξιόλογη πηγή πληροφοριών για τη γλώσσα, την ιστορία και τον καθημερινό βίο.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η έρευνα της λογοτεχνίας της εποχής αυτής είναι ακόμη σχεδόν στην αρχή: μένουν να εξερευνηθούν ακόμη πολλές πτυχές ώστε να καταληξουμε σε πλήρη και ακριβοδικαιη αξιολόγηση των συγγραφέων που έγραψαν κατά το συγκεκριμένο διάστημα. Πάντως έχουν ξεπεραστεί οι αντιλήψεις του παρελθόντος και το σύνολο της πνευματικής παραγωγής των χρόνων εκείνων σταδιακά λαμβάνει την πρέπουσα θέση μεταξύ των υπολοίπων προϊόντων της Βυζαντινής Λογοτεχνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. Cavallo, Qualche riflessione sulla continuità della cultura greca in Oriente tra i secoli VII e VIII, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 13-22
Θ. Ε. Δετοράκης, *Κοσμάς ο Μελωδός. Βίος και έργο*, Θεσσαλονίκη 1979.
B. Hemmerdinger, *Essai sur l'histoire du texte de*

11

Thucydide, Paris 1955, του ίδιου, *La culture grecque classique du VIIe au IXe siècle, Byzantion* 34 (1964), 125-133.

W. Hörandner, *Elements de rhetorique dans les siecles obscurs, Orpheus* n.s. 7 (1986), 293-305.

S. Impellizzeri, *La letteratura bizantina da Costantino agli iconoclasti*, Bari 1965.

J. Irigoin, *Survie et renouveau de la litterature antique a Constantinople (IXe siecle), Cahiers de civilisation medievale* 5 (1962), 287-302.

A. Kazhdan, *A history of byzantine Literature (650-850)*, in collaboration with Lee F. Sherry-Christine Angelidi, Athens 1999.

Σ. Λαμπάκης, Παρατηρήσεις σχετικά με τις όψεις της αρχαιογνωσίας στο έργο του Ιγνατίου Διακόνου, στον τόμο, *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου, 7ος-9ος αι.*, Αθήνα 2001, 109-132.

P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, και σε ελληνική μετάφραση Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1982.

K. Μανάφης, *Αι εν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορικοί και πατριαρχικοί και περί των εν αιταίς χειρογράφων μέχρι της αλώσεως (1453)*, Αθήνα 1972.

C. Mango, *The Availability of books in the byzantine empire A. D. 750-850*, στον τόμο *Byzantine Books and Bookmen, Dumbarton Oaks*, Washington 1975, 29-45

Ι. Παπαδόπουλος, Τα κατά την περίοδον την καλουμένην της «μεγάλης σιγή», *Λεύκωμα των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών*, Αθήνα 1952

Ε.Ι. Τομαδάκης, *Ιωσήφ ο υμνογράφος. Βίος και έργον*, Αθήνα 1971.

N. B. Τομαδάκης, *Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και κειμένων*, Αθήνα 1961, 301-306.

11. Ο πατριάρχης Νικηφόρος σε εικονογράφηση από το Ψαλτήριο του Χλουντόφ που αναφέρεται στην εικονομαχία.
12. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός

12

BECK H.-G.,
Η Βυζαντινή Χιλιετία, β' έκδ.,
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1992

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ε.,
«Byzantinoarabica: Οι πρώτοι
αραβοβυζαντινοί πόλεμοι εις
Παλαιστίνη, Ιορδανία, Συρία και
Φοινίκην», *Σύμμεικτα Κέντρου
Βυζαντινών Ερευνών*, 3 (1973), σ. 5-
28

BROWNING R.,
Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, εκδ.
Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1992

GUILLOU A.,
Ο Βυζαντινός πολιτισμός, 2η έκδ.,
Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

LEMERLE P.,
Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός,
β' έκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1985

ΛΕΦΤΣΕΝΚΟ Μ.,
*Ιστορία της Βυζαντινής
αυτοκρατορίας*, πρόλογος Γ.
Κορδάτου, εκδ. Αναγνωστήδη,
Αθήνα κ.κ.

MANGO C.,
*Βυζάντιο, η αυτοκρατορία της Νέας
Ρώμης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1988

OSTROGORSKY G.,
Ιστορία του Βυζαντινού κράτους,
Ιστορικές εκδόσεις Στέφ. Δ.
Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978, τόμ. 1

ΠΑΝΣΙΜΑΝ Σ.,
Βυζαντινός πολιτισμός, εκδ.
Γαλαξία, Αθήνα 1983

ΣΤΡΑΤΟΣ Α.Ν.,
Το Βυζάντιον στον 7' αιώνα, 4
τόμοι, Αθήνα 1965/72

BARISIC F.,
«Le siege de Constantinople par les
Avars et les Slaves en 626»,
Byzantion, 24 (1954)

BURY J.B.,
*A History of the Later Roman
Empire from Arcadius to Irene
(395-800)*, Λονδίνο 1889, τόμ. 2

DIEHL CH.,
*L' Afrique byzantine. Histoire de
la domination byzantine en
Afrique (533-709)*, Παρίσι 1896,
«L' origine du regime des themes
dans l' Empire byzantin», *Etudes
Byzantines*, 1905, σ. 276-292

FROLOW A.,
«La Vraie Croix et les expeditions
d' Heraclius en Perse», *Revue des
Etudes Byzantines*, 11 (1953)

GOUBERT P.,
Byzance avant l' Islam, 4 τόμοι,
Παρίσι 1951/65

—*Histoire d' Heraclius par l'
eveque Sebeos*, μεταφρασμένη από
την αρμενική γλώσσα από τον F.
Macler, Παρίσι 1904

OBOLENSKY D.,
«The Empire and its Northern
Neighbours 565-1018», στο
Cambridge Medieval History, IV,
2η έκδ., 1966

OSTROGORSKY G., «The
Byzantine Empire in the World of
the Seventh Century», *Dumbarton
Oaks Papers*, 13 (1959)

PERNICE A.,
*L' Imperatore Eraclio. Saggio di
storia bizantina*, Φλωρεντία 1905

Επιλογή εικονογραφικού
υλικού-τεκμηρίωση:
ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ

Ανάγλυφη παράσταση του βιβλικού θέματος
«Δαβίδ και Γολιάθ» με ήρωες τους Ηράκλειο και Χοσρόη.
Η οπίσθια πλευρά του αργυρού κυπριακού δίσκου φέρει σφραγίδα
του Βυζαντινού αυτοκράτορα (Μητροπολιτικό Μουσείο, Νέα Υόρκη)